

PROIZVODNJA I PRODAJA PAŠKE SOLI U PROŠLOSTI

Šime PERIČIĆ
Zavod za povijesne znanosti HAZU
Zadar

UDK 949.75:338.45:339 Pag
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 23. XII. 2000.

Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti bila je od velikog značenja za čitav otok Pag, ali i Dalmaciju. Ipak, dosad taj problem nije sveobuhvatno razmotren. Autor to drži velikim propustom domaće historiografije. To ga je onda potaklo na obuhvatniji prikaz problema. Pri pronalaženju podataka, napose onih statističkih o proizvodnji i prodaji soli u mletačko doba autor je nailazio na zid šutnje izvora. To ga nije obeshrabilo. Proizvodnja soli na otoku datira najkasnije od ranog srednjeg vijeka, a traje do naših dana. Zahvaljujući povoljnoj glinenoj podlozi i izuzetnim klimatskim uvjetima, ondje se odvijala najintezivnija proizvodnja soli na hrvatskoj obali. Međutim, mačuhinski odnos stranih vlasti spram solana, na otoku negativno je utjecao na proizvodnost i prodaju soli. Pače, zatiranje njene slobodne prodaje, odnosno nametanje monopola od strane vlasti, uskraćivalo je očekivani polet solarstva otoka Paga. Ipak, ono je bivalo temeljem egzistencije velikog broja pučanstva otoka tijekom stoljeća.

Proizvodnja i prodaja soli tvore jedan od najbitnijih elemenata ljudske i ine prehrane. Na hrvatskoj obali ona se odvijala na mnogim mjestima, a najintezivnije na otoku Pagu, gdje je postojala najpovoljnija glinena podloga za uspostavu solana odnosno proizvodnju soli. Unatoč tomu, proizvodnja i prodaja soli nisu dosad obrađeni u cjelini, na jednom mjestu. Istina, bilo je pokušaja u tom smislu za razdoblje do 1409. godine,¹ u napoleonsko doba² i u prošlom stoljeću.³ Bio je to tek ulomački, sporadični pristup obradi toga problema. Pored toga bilo je i onih koji su to činili doista tek usputno. Začudo, ni najobuhvatnija povijest gospodarskog razvitka bivše nam države nije ni spomenula paške solane, a kamoli prikazala njihov rad u bilo koje doba. Ako ekonomska povijest doista

¹ Nikola ČOLAK, Proizvodnja paške soli i pomorska trgovina do pada Paga pod mletačku vlast godine 1409., *Pomorski zbornik* 1, Zadar, 1963; Ivan PEDERIN, Sporazum paških proizvođača soli s Collegiom del Sal u Mlecima 1662. g., *Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga*, Pazin-Rijeka, 1988.

² Ante USMIANI, Paška solana i sol-proizvodnja i trgovina od 1797. do 1813. godine, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, 29-30, Zadar, 1984.

³ Šime PERIČIĆ, Paške solane od 1814. do 1914. godine, *Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga*, Pazin-Rijeka, 1988.

proučava, pored ostalog, i razvitak proizvodnje i razmjene, onda je to velik propust, koji, naravno, iziskuje ispravak.

Dosadašnja saznanja o ovom problemu nisu dostatna, pogotovo ako se ima na umu značenje soli za život pučanstva otoka Paga u prošlosti, u jednom čitavom tisućljeću. Na žalost, pokušaji na pribavljanju statističkih podataka o proizvodnji i prodaji soli u mletačko doba urodili su tek djelomičnim uspjehom. No, i pored te činjenice, držimo neophodnim ovdje podastrijeti raspoložive količinske podatke, prema uobičajenoj periodizaciji povijesti Dalmacije, do početka Drugog svjetskog rata. Premda svjesni manjkavosti podataka, prilazimo ovom poslu uvjereni da će ovo potaknuti daljnja istraživanja ovog problema. To prije, što se smjera vjernijem i točnijem sagledavanju značenja solana za život otočkog pučanstva, te onog jadranskog bazena i dijela Balkanskog poluotoka, koji su umnogome ovisili o njima tijekom minulih stoljeća.⁴ Shodno mjerilima ekonomske povijesti, ovdje će biti najvećim dijelom prikazana dva elementa solarstva - proizvodnja i trgovina. Budući da su to već uradili drugi, napose Usmiani, zanemarit ćemo tehnologiju proizvodnje, izuzev temeljnog postupka.

I.

A) Nije posve pouzdan početak proizvodnje soli na otoku Pagu. O tome postoje različita mišljenja i dvojbe. Naime, neki drže da je to uslijedilo još u rimsko doba,⁵ kad je u sjevernoj Dalmaciji, na zadarskom otočju, bilo uspostavljeno mnogo solana. Drugi pak tvrde da je to bilo negdje na razmeđu VIII. i IX. stoljeća, jer se tada solane prvi put spominju u izvorima, kao posjed rapskog kneza.⁶ Nadalje, prema zapisu pašskog povjesničara Marka Laura Ruića osnutak tih solana pada u kraj VIII. stoljeća. On to, naime, povezuje uz savjet zadarskog biskupa Donata Pažanima glede proizvodnje soli, što onda pretpostavlja njihovo prethodno postojanje. Dakle, jamačno su Pažani već otprije pravili sol, pa im je rečeni biskup tek savjetovao kako će poboljšati proizvodni postupak uređenjem glinenih temelja već postojećih solina. Može se pretpostaviti da je on do tih spoznaja došao putujući Sredozemljem kao izaslanik grada Zadra i Karla Velikog.⁷ Bilo kako bilo paške solane spadaju među najstarije na istočnojadranskoj obali.

Dakako, nije poznata ni prvotna tehnologija rada solana ni njihov proizvodni kapacitet. Nema vjerodostojnih podataka koji bi posvjedočili barem približno određivanje elemenata ondašnje proizvodnje soli. Zasiurno se radilo na općepoznati način sakupljanja soli. Pravljen sol je bila, kažu, ukusna i dobra jer je proizvodni postupak bio umješan i

⁴ Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomika historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968.

⁵ Ivo JURAS, *Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji*, Zadar, 1910, 41; Mate SUIĆ, *Pag*, Zadar, 1953., 14.

⁶ Ante KOLUDROVIĆ – Mladen FRANIĆ, *Sol i morske solane*, Zagreb, 1954., 136, 142.

⁷ ČOLAK, 478, 483; E. NICOLICH, *Episodi del salificio adriatico, Programma del I.R. Ginnasio superiore di Zara za 1906/1907*, Zadar, 1907., 9.

učinkovit. Sol je zapravo bila najbolji proizvod otoka.⁸ Zacijelo su proizvodne količine već onda bile značajne, ali se nikako ne mogu prisposobiti onima iz poznijeg razdoblja. Da nije bilo tako ne bi soline privlačile razne zavojevače – Zadrane, Neretljane i Mlečiče – koji su ih svim silama nastojali zadobiti. Upravo ta činjenica rječito govori o njihovoj valjanosti i korisnosti.⁹ Sudeći po žestini borbe koja se dugo vodila između Zadrana i Mlečana za njihovo posjedovanje, one su doista trebale biti prostrane i vrlo proizvodne, dajući redovito prilične količine soli.¹⁰

Budući da je na Pagu bilo najviše solana, to je proizvodnja soli imala doista veliko značenje za čitavu Dalmaciju. Zna se i to da su one bile na velikoj cijeni, pa stoga i predmetom kupoprodaje, zalaganja, darivanja i unajmljivanja. O svu tome svjedoči obilje prihoda koji su one donosile svojim vlasnicima, ali i obrađivačima. Dapače, u XII. stoljeću sol se proizvodila i u Staroj Novalji; ondašnje soline bile su vlasništvo zadarskog samostana sv. Krševana.¹¹ Na žalost, o tome nema drugih pojedinosti.

U XIII. su stoljeću paške solane bile u pretežnom posjedu Zadrana, a manje pak samih stanovnika Paga.¹² Bile su to razne privatne osobe, crkve, samostani i komuna. Vlasnici su ih davali u najam (*affitto*) onima koji su o njima skrbbili i na njima radili. Zakupnicima je pripadala 1/3, a gospodarima pak 2/3 sakupljene soli.¹³ Zahvaljujući prometu solinama, zna se da je onda u Paškoj uvali bilo najmanje 46 solina; u Vlašićima 26, u Dinjiški 17. Dakle, na području paške komune bilo ih je najmanje 89.¹⁴ Možda ih je bilo daleko više!? Stanovit pokazatelj ondašnje proizvodnje je izvoz odnosno prodaja soli. Štoviše, te činjenice pokazuju da su soline bile jako razvijene i da su omogućavale sakupljanje znatnih količina soli. Naime, samo jednom zgodom ondje se prodaje odjednom 1.500 modija soli iz Dinjiške.¹⁵ Kad su Mlečani Zadranima oteli otok Pag (1311.), potonji su izgubili velike prihode od solana, koje su otad koristili oni prvi.¹⁶ Poslije toga Zadrani su na mnoge načine ometali rad na solinama, da bi napakostili svojim neprijateljima.¹⁷ Dakako, to se najpogubnije odražavalo na otočko pučanstvo, jer su vinogradi i soline bili jedini izvori njihovih prihoda, jedva dostatnih za njihov opstanak.¹⁸ Kad se situacija donekle smirila, zadarsko plemstvo opet postaje poglavitim posjednikom paških solina; od

⁸ Znanstvena knjižnica u Zadru, MS. br. 772/I, 1. 162.

⁹ ČOLAK, 483-484. NIKOLIĆ (n. dj. 15) ih naziva "ratovima za paške solane".

¹⁰ KOLUDROVIĆ-FRANIĆ, 142.

¹¹ NIKOLIĆ, 14; Pavo ŽIVKOVIĆ, Posjedi i prihodi samostana Sv. Krševana u Zadru od osnivanja do konca XV. stoljeća, *Zadarska revija*, 39, 1990, br. 2-3, 237.

¹² ČOLAK, 488-489; Tomislav RAUKAR, *Zadar u XV. stoljeću*, Zagreb. 1977., 207-209.

¹³ Vitaliano BRUNELLI, *Storia della città di Zara*, Mleci, 1913., 560.

¹⁴ ČOLAK, 512; RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, str. 207, bilj. 2.

¹⁵ ČOLAK, 490. Modij je iznosio 81,5 kilograma.

¹⁶ SUIĆ, 40. M. L. Ruić kazuje (Državni arhiv u Zadru (DAZd), Knjižnica, Rukopis br. 34, list 53) da je kuga 1312. god. negativno utjecala na rad solane.

¹⁷ SUIĆ, 41.

¹⁸ ISTO, 52.

druge polovine XIV. stoljeća to počinju bivati i imućniji pučani Zadra.¹⁹ Jednako je tako u tom stoljeću zabilježen intezivni promet paškim solinama. On pak pokazuje da ih je onda samo u paškoj uvali bilo najmanje 136, dakle mnogo više negoli prije.²⁰ A sama ta činjenica podrazumijeva i povećanje proizvodnje soli na otoku. Zahvaljujući najviše soli i stočarstvu, Pažani tada ekonomski znatno jačaju, pa stoga traže političku slobodu, nezavisnost o Zadru.²¹ Dakako, to su mogli postići jedino borbom, oružjem.

Mletačka (do 1358.) i anžuvinska (do 1409.) solna politika nisu bile na korist povećanju proizvodnje soli u zadarskim i paškim solinama. Naprotiv, ograničavanje izvoza, kako ćemo vidjeti, uvelike negativno i pogubno utječe na proizvodnost solina. Stoga se može pretpostaviti da je ona bila u opadanju ili, u najboljem slučaju, na razini prethodnog razdoblja. To prije što su neke soline bile zapuštene. Svejedno treba reći da su upravo potkraj XIV. st. neke od njih popravljene i obnavljane, što opet svjedoči o njihovu značenju za paške i zadarske vlasnike.²² Novi carinski sustav (1347.), a napose ugovori o soli (Mleci- Zadar, Mleci-Pag), utanačeni 1352., bitno su utjecali na ekonomski položaj Zadra i Paga.²³ Zadar se oslanja na proizvodnju soli, sol vlastitih i paških solina, te postaje središte trgovine solju na Jadranu.²⁴ Štoviše, mnogi Zadrani tada posjeduju priličan broj solina u Paškoj uvali iz kojih izvlače veliku dobit.²⁵ Dakako, to isto vrijedi i za paške vlasnike solina.

B) Kad je otok Pag, zajedno s ostalim dijelom Dalmacije, 1409. god. došao u posjed Mletačke Republike, ona je poradila na dokidanju gotovo svih solana zadarskog područja, a zadržala sve one u Paškoj uvali i drugim lokacijama otoka. S vremenom su i neke od njih bile napuštene. Naravno, to je značilo pogubnu politiku nove vlasti, kako za Zadar tako i za Pag.²⁶ I tada su neke zadarske obitelji, kao Begna, Fanfogna i druge, imale na Pagu velik broj solina.²⁷ Već 1414. god. mletačke vlasti donose odluku po kojoj su vlasnici solina na zadarskom području bili dužni svu proizvedenu sol dovesti i prijaviti u Zadru do kraja listopada svake godine. Poradi toga mnoge su solane zadarskog otočja, susjednog kopna (Nin, Ljubač), pa i one izvan Paške uvale na otoku Pagu bile sasvim dokinute²⁸. Upravo

¹⁹ RAUKAR, 209-210; isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, *Historijski zbornik*, 33-34, Zagreb, 1981/1982., 166; Nada KLAJČIĆ, Paški falsifikati, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Historijska grupa*, 1, 1959., 16.

²⁰ ČOLAK, 512-513.

²¹ KLAJČIĆ, 22.

²² RAUKAR, Zadar u XV stoljeću, 213.

²³ RAUKAR, *Komunalna društva...* str. 160.

²⁴ ISTO, 161.

²⁵ ISTO, 166. Lujo Vojnović tvrdi da je tada Pag bio bogat solju i ovcama (*Histoire de Dalmatie*, I, Paris 1934, 441).

²⁶ T. RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV stoljeću i u prvoj polovini XVI stoljeća*, HZ, 35(1), Zagreb, 1982., 66; ISTI, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Odsjek za povijest, 7-8, 1969/70, 45.

²⁷ DAZd, Spisi obitelji Fanfogna, kut. I, br. 22, 68.

²⁸ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...* str. 44.

tada slijedi i znatno opadanje prometa paškim i inim solinama kao predmetima novčanih transakcija²⁹. Dakako da je sve to utjecalo i na ondašnju proizvodnju soli.

Proizvodnju možemo tek prosuđivati prema količinama zabilježenog izvoza, pa i krijumčarenja. U prvom desetljeću XV. stoljeća proizvodnja soli u Pagu oscilirala je između 240.000 i 250.000 milijara soli, koliko je nje, kako neki tvrde, godišnje izvoženo. Prema jednoj vijesti proizvodnja soli u Pagu dvadesetih godina izgledala je ovako³⁰:

Godina	Moceta
1427.	180.878
1428.	35.414
1429.	155.097
1430.	151.152

Prema ovome vidi se da je proizvodnja paške soli doista jako oscilirala, te da se stabilizirala na količinu od oko 150 milijara odnosno 150.000 moceta. Poznata je i činjenica da je, recimo, 1413. god. u Pagu bilo uskladišteno 40.000 modija soli, što zapravo znači berbu soli na ondašnjoj solani te godine.³¹ Sljedećih je desetljeća proizvodnja, čini se, sve više opadala: oko 1450. god. ona je iznosila samo oko 25.000 modija godišnje.³² Taj se pad može pripisati isključivo pogubnoj fiskalnoj politici Republike na lagunama. Neki tvrde da je najveća proizvodnja soli na otoku u tom stoljeću zabilježena 1481. godine, kada je proizvedeno 1.117 mođa soli.³³ No, i pored monopola Republike nad proizvodnjom i trgovinom soli, te zastoja u razvojnoj dinamici, paške su soline i tada predstavljale geogospodarsku posebnost šireg zadarskog područja.³⁴

Oko 1500. god. učeni putopisac Paladije Fusco, pored ostalog zapisuje: "...ondje je lijepa i izdašna solana od koje Mlečani ubiru velik porez..."³⁵ Na žalost, on nas je obdario samo općom napomenom, ali ne i stvarnim količinama ondašnje proizvodnje soli. Najvećim dijelom soline su tada bile u vlasništvu crkava, samostana i nekih karitativnih ustanova. Pored toga još su uvijek vlasnici velikog dijela tih solina bili građani Zadra,

²⁹ RAUKAR, Zadar u XV stoljeću, 209.

³⁰ Jean Claud HOCQUET, La fiscalité d sel au service de pouvoir colonial de Venise en Dalmatie (XV – XVI siècle), *Acta historico-oeconomica*, 20(1), Zagreb 1994, 45, 67; RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV stoljeću...* str. 66. I. ERCEG, Pregled "solana" i proizvodnja soli duž istočnojadranske obale, *Jadranski zbornik*, 13, Pula- Rijeka 1986/1989, str. 126. Paški moceto iznosio je 152, 6 kg, a milijarij pak 1.000 modija.

³¹ ČOLAK, 513.

³² RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV stoljeću...* str. 66; J. C. HOCQUET, Commercio e navigazione in Adriatico: porto di Ancona, Sale di Pago e marina di ragusaa (XIV-XVII secolo), *Atti e memorie, Nuova serie*, god. 82, Jakin, 1978., 229; ISTI, *La fiscalité...* str. 45, 57, 67.

³³ HOCQUET, *La fiscalité* ... str. 50. Modij (modo) je u novije doba iznosio oko 1.000 kg.

³⁴ RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV stoljeću...* str. 73.

³⁵ Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Obala vječnog proljeća*, Mosorska vila, 1, Omiš, 1991., br. 2, 63.

napose plemstvo. Štoviše, i samostan sv. Marije u Zadru posjeduje neke od njih.³⁶ Pedesetak godina potom, sredinom toga stoljeća, mletački sindik za Dalmaciju kazuje da se na Pagu proizvodi 32.000 moceta/modija soli godišnje.³⁷ Iako je to bilo više nego stotinjak godina prije, neki tvrde (Hocquet) da je to mala, niska proizvodna količina, što ne držimo sasvim ispravnom tvrdnjom, napose ako se uzmu u obzir nepovoljne okolnosti koje su tada pritiskale otok.

Naime, uslijed straha od bliske nazočnosti Turaka, tada je na otoku bilo tek oko 700 stanovnika, od čega samo stotinjak radno sposobnih muškaraca, što je svakako pogubno utjecalo na proizvodnost solina.³⁸ Čak je bilo slučajeva da su neki iseljavali upravo onda kad bi uslijedila slaba berba soli u paškim solinama, kao ono 1548. godine. A to su činili stoga što ondje nisu nalazili drugih izvora za uzdržavanje.³⁹ To je onda prisililo mletačku vlast da poradi više na zaštiti otoka, u prvom redu u svrhu osiguravanja postojanja i djelovanja njegovih solana.⁴⁰ Ali ni to nije uvijek bivalo učinkovito. Naime, znalo se događati i poslije (1577.) da preostalo pučanstvo grada ne izlazi izvan njegovih zidina, poradi čega su polja i soline ostajale "neobrađene" u doba sakupljanja soli.⁴¹ Štoviše, upadi Turaka i senjskih uskoka na otok uvelike su priječili pravodobno sakupljanje soli, toliko značajne za otok Pag i Mletačku Republiku.⁴²

Ipak, do kraja toga stoljeća samo u Paškoj uvali postoji 1.800 (neki kažu 1.500) solnih kavedina, od kojih je, na žalost, čak 320 dotle bilo razoreno ili napušteno. Zbog nedostatka radne snage, one su bile u slabom stanju. Zimi ih je oštećivala plima, što je iziskivalo njihovo stalno popravljnje, pri kojim radovima je rabljena radna snaga žena i djece. Svaka kavedina bila je veličine 10 puta 4 paša. Jedan solar je bio dužan opsluživati 15-16 kavedina umjesto 8-9, kako je to bilo u normalnim, prethodnim okolnostima.⁴³ Sve je to, dakako, utjecalo na njihovu nisku proizvodnost, pa i slabljenje kakvoće sakupljene soli.

U takvim okolnostima, razumije se, proizvodnja soli više nego stagnira. Neki tvrde da se tijekom XVI. stoljeća ondje sakupljalo po 60 stara soli u svakoj kavedini (solini). To zasigurno nije bilo redovito. Prema jednom izvoru Pag je samo Republici tada znao

³⁶ T. RAUKAR - I. PETRICIOLI - F. ŠVELEC - Š. PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar, 1987., 85-86; E. PERIČIĆ, Samostan Sv. Marije u Zadru od njegova osnutka do danas, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 13-14, 1968, 47; HOCQUET, *La fiscalité ...* str.49, bilj. 53.

³⁷ Šime LJUBIĆ, *Commissiones et relationes venetae*, III, Zagreb, 1880., 22; Šime ŽUPANOVIĆ, *Ribarstvo Dalmacije u 18. stoljeću*, Split, 1993., 49.

³⁸ Relazione di Dalmazia (1558), *Archivio storico per la Dalmazia*, vol. IV, Rim, 1929., sv. 32, 606.

³⁹ LJUBIĆ, *Commissiones...* str. 21; HOCQUET, *La fiscalité ...* str. 51.

⁴⁰ Grga NOVAK, *Mletačka uputstva i izvještaji* (MUI), 4, Zagreb, 1964., 293.

⁴¹ ISTO, 204.

⁴² ISTO, 5, Zagreb, 1966., 44-45, 276-282.

⁴³ ISTO, 4, 177.; HOCQUET, *La fiscalité ...* str. 53; Ivan PEDERIN, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, Split, 1990, 136; Ivan ERCEG, Pregled proizvodnje soli i struktura solana, *Acta historico-oconomica*, 19 (1), Zagreb, 1992., 15. Kavedina = solina. Paš, sežanj = 1,73 metra.

isporučivati 40.000 stara godišnje, od čega je ona izvlačila velike prihode.⁴⁴ Kako je pak izgledala stvarna proizvodnja soli, svjedoči nekoliko izvora s verbalnim i brojčanim podacima. Zna se naime da je 1568. ondje zabilježena uobičajena količina prikupljene soli.⁴⁵ Mletački sindici u svom izvješću 1576. navode da se na Pagu prethodnih godina sakupljalo oko 60.000 mletačkih stara soli.⁴⁶ Nakon toga je uslijedila velika oscilacija u proizvodnji. Naime, 1589. god. ondje je proizvedeno 40.000, a već sljedeće (ili 1592.) godine čak 120.000 stara soli.⁴⁷ Nadalje, jedan mletački pouzdanik tvrdi da je prije 1596. god. ondje redovito sakupljano prosječno 2.500, a navedene godine pak 5.766 mođa soli, kao u slučaju najrodnijih godina.⁴⁸ Dakle, i tada se radilo o doista velikim oscilacijama u proizvodnji, ili o *lapsusu calami* izvjestitelja. U svakom slučaju sol je i tada bila gotovo jedinim izvorom uzdržavanja otočkog pučanstva, barem njegovog jednog dijela. Država je od prodaje otkupljene soli godišnje stjecala velike svote novca, od 40.000 do 150.000 dukata.⁴⁹ Znatno manji prihod od solina stjecali su paški vlasnici solina i radnici na njima. Dio prihoda pribavljali su i zadarski vlasnici ondašnjih solina. Među njima bio je i samostan sv. Marije, koje je on, naravno, davao u najam nekim Pažanima.⁵⁰

Kako se vidi, potkraj XVI. stoljeća proizvodnja soli na Pagu doživljava određeni porast. To je, držimo, bilo moguće stoga što je otok bio manje izložen opasnosti od Turaka i uskoka. Jednako su tako onda istočnojadranske, pa stoga i paške soline, u svoju proizvodnju unijele neka strana iskustva i na taj način modernizirale proizvodno-tehnološki postupak.⁵¹ Dakako, to se moralo odraziti i na proizvodnosti paških solina. Međutim, na početku XVII. st. jedan mjerodavni putnik po Dalmaciji (G. Rosaccio) zapisuje, začudo, da proizvodnja solana "... donekle podmiruje potrebe domaćeg pučanstva...", iako su, kaže, "... velike i bogate...", te predstavljaju jedini izvor prihoda otočana.⁵² Budući da je doista posjetio Pag, doista začuđuje njegova tvrdnja da njegove soline samo dijelom podmiruju solju potrebe otočkog pučanstva, to prije kada se zna da su ih one uvelike nadmašivale. Jer, koliko se zna, gotovo se nikad nije dogodilo da njihova proizvodnja nije bila dovoljna njegovim potrebama. Moguće je pak da je njegov posjet Pagu uslijedio u godini izuzetno slabog sakupljanja soli u solinama.

Naspram njemu, generalni providur Dalmacije i Boke kotarske tridesetak godina poslije kazuje da se u Pagu sol proizvodi obilato (*abbondante fabricati*), ali ni on ne navodi

⁴⁴ PEDERIN, *Mletačka uprava* ... str. 133.

⁴⁵ HOCQUET, *Commercio e navigazione*... str. 285.

⁴⁶ RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV stoljeću*... str. 66. ; ERCEG, *Pregled proizvodnje* ... str. 15. Star je mjerio 83, 3 litre, odnosno 71,5 kg soli.

⁴⁷ NOVAK, *MUI*, 5, 14. ; PEDERIN, *Mletačka uprava* ..., str. 136.

⁴⁸ NOVAK, *MUI*, 5, 198.; ERCEG, *Pregled proizvodnje* ... str. 15.; *Il Popollo*, 2, Zadar, 1908., br. 29.

⁴⁹ NOVAK, *MUI*, 5, 55, 104.

⁵⁰ DAZd, Spisi zadarskog bilježnika Zuane Brajčića, busta V, sv. 2, list 17.

⁵¹ ERCEG, *Pregled proizvodnje*... str. 11.

⁵² Marijana DESPOT, Opis naše obale u djelu Giuseppea Rosaccija, *Bulletin JAZU*, 8, Zagreb, 1960., br.2-3, 206-207. Radnici na solani su 1615. poduprli novcem osnutak žitnog skladišta u gradu (Klaić, 27), što pokazuje njihovu ekonomsku moć.

točne količine; kaže tek da je ondje moguće proizvoditi do 10.000 mođa soli, više negoli se stvarno sakupljalo.⁵³ Drugi izvor kazuje da su paške solane u drugoj polovici XVII. st. davale 10.000 kabala soli godišnje,⁵⁴ što je svakako bliže njihovim stvarnim mogućnostima. Ako je bilo dovoljno radne snage, soline su svake godine uređivane i obrađivane u “prikladno vrijeme”,⁵⁵ što je pretpostavljalo maksimalno sakupljanje soli. Kao u najboljim godinama. No, i tada su soline znali čuvati mletački ratni brodovi, napose kada je u sjevernoj Dalmaciji bjesnio dugotrajan Kandijski rat.⁵⁶ U takvim prilikama aktivne su bile jedino solane na Pagu i Rabu.⁵⁷ Vlasnici solina nisu ih tada davali u zakup strancima, došljacima na otok, nego jedino rođenim Pažanima. A unajmitelji su bili dužni skrbiti o održavanju solina, napose o popločavanju njihova dna i čišćenju kanala. Republika je od zarade prodajom paške soli, valjda povremeno, prilagala srazmjernu subvenciju paškim solarima.⁵⁸ Unatoč svim tim mjerama, neki tvrde da je sol bila slabe kakvoće.

Spomenuto je da se u drugoj polovini XVII. st. u paškim solanama sakupljalo deset tisuća kabala soli godišnje. No, postoje još neke, na žalost proturječne, vijesti o proizvodnji. Naime, A. Fortis iz velike vremenske distance iznosi činjenicu da je 1663. god. ondje sakupljeno 800.000 stara soli, jer su, navodno, soline dobro održavane.⁵⁹ To je doista nevjerovatna tvrdnja. Više je nego sigurno da se tu radi o tiskarskoj greški. Zsigurno je pridodana jedna nula, pa se zapravo radi o 80.000 stara, što je prilično realno. To prije, kad se zna da se tada vodio Morejski rat između Mlečana i Turaka. Izvorni podatak svjedoči da je te godine, unatoč ratnim okolnostima u Dalmaciji, ondje proizvedeno 120.000 stara odnosno 10.000 mođa soli.⁶⁰ Stoga ne čudi što predstavnik mletačke vlasti u Dalmaciji (1670.) tvrdi da upravo paške solane Republici donose veću korist nego sva prostrana polja u pokrajini.⁶¹ Sukladno veličini proizvodnje, bivali su i prihodi Pažana od solina. Oni nisu bili mali, ali ipak nisu bili dovoljni za održavanje vlasnika i solinara. Valjda je to bilo razlogom da je 1680. god. Pučko vijeće grada Paga od generalnog providura zahtijevalo privolu za proširenje solane, a u svrhu veće proizvodnje soli.⁶² Jer,

⁵³ NOVAK, *MUI*, 7, Zagreb, 1972., 147.

⁵⁴ Ersilio MONTANARI, *La Dalmazia economica, Rivista dalmatica*, Split, 1876., 132; *Il Dalmata*, 6, Zadar, 1872., br. 67; Giuseppe Sabalich, *La Dalmazia nei commerci della Serenissima*, Zadar, 1907., 24-25.; Seid TRALJIĆ, *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, PZ, I, Zagreb, 1962., 369.; ŽUPANOVIĆ, 238. Neki navode brojku od 20.000.000 libri soli (*Il Dalmata*, 38, 1903, br. 5).

⁵⁵ DAZd, *Spisi generalnog providura Francesca Zena (1633- 1635)*, knjiga jedina, 1. 198.

⁵⁶ NOVAK, *MUI*, 7, 147.

⁵⁷ PEDERIN, *Mletačka uprava...* str. 139.

⁵⁸ PEDERIN, *Sporazum paških proizvođača...* str. 6-7.

⁵⁹ *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984., 280.

⁶⁰ NOVAK, *MUI*, 7, 156.

⁶¹ NOVAK, *MUI*, 8, Zagreb, 1977., 57.

⁶² PEDERIN, *Sporazum...* str. 7; ISTI, *Mletačka uprava ...* str. 146.

nekad je bilo aktivno, kaže izvor, 1.700, a 1693. god. pak samo 500 solina.⁶³ A tom podatku moramo vjerovati jer ga potpisuje poglavitni predstavnik mletačke vlasti u Dalmaciji. Nije poznat ishod te tražnje. Može se tek pretpostaviti da je odgovor bio niječan, to prije što su mletačke vlasti dotle znale rušiti postojeće soline, a ne ih umnožavati. Jamačno iz bojazni da cijena soli opadne, odnosno da viškovi soli ne bi bili krijumčareni. Kako bilo da bilo, Pag je i tada bio na prvom mjestu u Dalmaciji po proizvodnji soli. Budući da je otok oskudijevao vinom i blagom, sol je bila jedini proizvod koji je dijelu pučanstva osiguravala kakve-takve prihode za život. Unatoč nemirnu vremenu i teškim općim okolnostima koje su pritiskale Dalmaciju, u tom je stoljeću promet paškim solinama bio vrlo intenzivan. Kupoprodaje manjeg ili većeg broja solina bile su vrlo česte. Spomenut ćemo samo neke vijesti glede toga. Tako je 1681. zadarska obitelj Nassi ondje kupila tri soline za 1.046 mletačkih lira,⁶⁴ dok se nekako u isto doba 27 kavedina iznajmljuje za 26 cekina godišnje.⁶⁵ Jednako su tako soline zadarskih vlasnika davane često u zakup Pažanima, pa i više od 50 odjednom.⁶⁶ No, bilo je slučajeva da solari napuštaju rad u najgorem trenutku po vlasnike solina, kada su one ostajale bez neophodne radne snage i neiskorištavane.⁶⁷ Od toga su svi trpjeli štetu.

Osamnaesto stoljeće je Dalmaciji donijelo relativan mir. To je bila povoljnost koja je trebala pozitivno utjecati na proizvodnost paških solina. Naspram tomu bilo je i drugih, nepovoljnih okolnosti. Najviše je pak, čini se, sve ovisilo o interesu njihovih vlasnika, koji su tada bili vrlo brojni. I tada je jedan dio solina pripadao nekim Zadranima. Tako se zna da su ih upravo oni kupovali ili prodavali. Godine 1735. prodano je, primjerice, 12 solina po cijeni od 9 cekina; 1742. god. je 9 solina prodano za 405 dukata; 1749. god. 19 solina za 50 dukata. Nadalje, 1752. god. je 7 solina u Paškoj uvali prodano za 350, a njih 9 pak za 450 dukata.⁶⁸ Dakle, tek nekoliko sporadičnih podataka pokazuje ogromne oscilacije vrijednosti paških solina u ono doba.

Nema pouzdanih vijesti o proizvodnji soli na Pagu u većem dijelu toga stoljeća, zadnjem stoljeću mletačke vladavine Dalmacijom. Neke verbalne vijesti svjedoče da se radilo o "golelim" količinama proizvodnje, ali ne donose nikakve, pa ni približne brojke. Prvi brojčani podatak potječe iz 1772. godine. Nekako u to doba jedan mletački pisac, koji se inače oslanja na Fortisa, kazuje da se na Pagu proizvodi do 60.000 stara soli godišnje.⁶⁹ On kaže da je to mala, niska proizvodnja, koja svejedno donosi velike prihode, više

⁶³ DAZd, *Spisi gen. prov. D. Dolfina*. (1692-1694), knjiga I, 1. 326.

⁶⁴ ZKZ, Ms br. 461, sv. 65.

⁶⁵ ISTO, sv. 76.

⁶⁶ ISTO, sv. 81. "... Salina seu cavedina". Mletački predstavnik kaže da je paška sol bolja od piranske (DAZd, *Spisi gen. prov. Marina Zane* (1702-1704), knj. I, 1. 475).

⁶⁷ PEDERIN, *Mletačka uprava*... str. 150.

⁶⁸ ZKZ, Ms. br. 461, sv. 76, 82, 85. Dukat je vrijedio 6,4 lire.

⁶⁹ Vincenzo FORMALEONI, *Topografia veneta*, I, Mleci, 1786., 168. Fortis kaže da dio paških solina pripada vladi (*Put po Dalmaciji*, 267), što nije točno, te da su soline dobre jer se popravljaju svake godine. Pogrešno navodi da je 1774. god. ondje proizvedeno "osam storina tisuća mletačkih starija" soli. Jamačno se radilo o 80.000 stara.

Republici nego Pažanima. Štoviše, i on ističe manjak radne snage na solinama u sezoni sakupljanja soli, iako je upravo solarstvo poglavit oblik zanimanja otočkog pučanstva, koje mu donosi najveći prihod za život.

Na sreću, postoje točni, izvorni podaci o proizvodnji paških solina iz naprijed navedene godine, te od 1783. do 1797. godine, kraja mletačke uprave ovim otokom. Kako se ovdje radi o rijetkim i neprekidnim podacima, to ćemo ih svrstati u tabelu, preračunate u tone⁷⁰:

Godina	Tona
1772.	8.044
1783.	4.756
1784.	8.997
1785.	4.599
1786.	3.587
1787.	6.280
1788.	10.027
1789.	7.460
1790.	10.703
1791.	5.949
1792.	3.314
1793.	4.515
1794.	2.190
1795.	2.835
1796.	6.355
1797.	3.495

Iz ovoga se očituju velike oscilacije proizvodnih količina soli iz godine u godinu. Godišnji je prosjek iznosio nešto više od 5.000 tona soli. Rekordno sakupljanje uslijedilo je 1790., najmanje pak 1794. godine: prve je godine sakupljeno gotovo pet puta više soli nego potomje. Nepoznati izvjestitelj 1797. god. s razlogom naglašava da bogatstvo otoka Paga čine njegove soline iz kojih mletačka vlada izvlači značajne godišnje prihode, veće negoli njihovi vlasnici.⁷¹ Tada je Republika na lagunama s vlasnicima solina i solarima sklapala ugovor na deset godina, precizirajući uvjete proizvodnje i organizaciju rada na solinama. Sve u svemu, Mlečani su dotle izvlačili najveću korist od paških solana, a da u njih nisu ulagali gotovo ništa. Ipak, da nije bilo solina, otočko bi pučanstvo uvijek živjelo na granici egzistencije.

⁷⁰ USMIANI, 162; DAZd, *Miscellanea*, svež. 63, poz. A, 1. 447. postoji podatak koji kazuje da je 1777. proizvedeno 115.000 stara soli, dok G. Praga donosi (*Storia di Dalmazia*, Padova, 1954., 200.) da se tada na Pagu proizvodilo 150.000 soli godišnje.

⁷¹ Giovanni NUZZO, Una descrizione napoletan delle isole venete dell' Adriatico nell' anno di Campoformio, *Archivio storico per la Dalmazia*, vol. XI, Rim, 1931., sv. 64, 167

C) Nakon pada Mletačke Republike (1797.), kad su se zakratko u Dalmaciji izmijenile vladavine dviju europskih velesila – Austrije i Francuske – uslijedilo je, reklo bi se, novo razdoblje za pašku proizvodnju soli. Barem formalno. Naime, razdoblje od petnaestak godina bilo je nemirno na ovom prostoru, vrijeme ratnih zbivanja na moru i kopnu, što je naravno moralo utjecati na djelovanje paških solina. Vidjet ćemo kako.

Unatoč promjeni vlasti, u početku se gotovo ništa bitno nije izmijenilo u sustavu vlasnosti, proizvodnje i prodaje soli na Pagu. Nova je vlast ondje zatekla čak 1.847 (neki kažu 1.842) soline (kavedine, bazena): svaka od njih bila je 40 stopa duga, a 24 stope široka. Bile su raspoređene u 129 pertinencija, pojedinačnih posjeda, odnosno osam lokaliteta (kontrada).⁷² Potom je aktivnih bilo 1.825 kavedina, dok ih je samo 217 ostajalo neproizvodnih, zapuštenih. Tada je ondje sezonski znalo biti uposljeno do 500 osoba: samo su ponekad to bile žene i djeca, dakako u manjem broju.⁷³ To je naravno izravno utjecalo na proizvodnju soli, sakupljene količine. Svaki je djelatnik uglavnom obrađivao najmanje tri kavedine (soline); za francuske uprave dotični je radio na njih 3-5.⁷⁴ Uslijed prezauletosti velikog broja osoba radom na solinama, u doba potrebe rada u poljima i vinogradima ponekad je znalo trpjeti poljodjelstvo.⁷⁵ Dakako, i to je onda značilo manje sredstava za život otočkog pučanstva. Stoga se nametala potreba boljeg, racionalnijeg korištenja raspoložive radne snage. Čak su neki predstavnici austrijske vlasti držali potrebnim na Pag doseliti nove stanovnike koji bi nadomjestili manjak radne snage i poradili na porastu proizvodnje ondašnjih solina.⁷⁶ No, ta se zamisao nije nikad ostvarila.

Neki kažu da se na početku prve austrijske uprave Pagom ondje po jednom kampu najčešće dobivalo 237.500 libri soli.⁷⁷ Naravno, to nije bilo ono što se od tih solina očekivalo. Stoga se već tada, kako veli M. L. Ruić, radilo na sve većem promicanju proizvodnje soli na javnu i privatnu korist. Jamačno ohrabren od guvernera Goessa, sam je nastojao zdušno (1803.) na povećanju cijena soli, predlagao proširenje solane odnosno povećanje broja aktivnih solina, njihove površine i gradnju novih skladišta⁷⁸. Bilo je i mjerodavnih Austrijanaca koji su uvidjeli značenje paških solina, te su stoga bečkoj vladi preporučivali investiranje u njihovu gradnju, vjerujući da bi tek onda one mogle opskrbljivati solju Dalmaciju i prekovalebitsku Hrvatsku.⁷⁹ Jednako tako bilo je i privatne

⁷² USMIANI, 155; Giovanni BRODMANN, *Memorie politico-economiche*, Mleci, 1821., 261. Mletačka stopa iznosila je 0,34 metra.

⁷³ BRODMANN, 261; ZKZ, MS br.560, 1. 6: Bernard STULLI, Građa o stanju u Dalmaciji 1818. godine, *Zbornik Zavoda JAZU u Zagrebu*, 13, 1983., 122.

⁷⁴ BRODMANN, 263; USMIANI, 173.

⁷⁵ DAZd, *Spisi Vlade za Dalmaciju*, 1805, II, br. 917.

⁷⁶ DAZd, *Spisi guvernera Goessa*, svež. I, br. 200; Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, II, Zagreb, 1980., 113.

⁷⁷ ZKZ, Ms br. 560, 1. 6-7. Kamp je mjerio 3.655m², dok je velika mletačka libra težila 476 grama.

⁷⁸ Paul PISANI, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Paris 1893, 98; DAZd. *Miscellanea*, svež. 63. poz. A, 1. 441 – 442, 445 – 446.

⁷⁹ I. PEDERIN, Austrijski putopisci prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797 – 1814, 1848, 1859. i 1866. godine, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, 21, 1974., 199.

inicijative glede toga. Tako je Leopold Dorkić 1805. pokušavao urediti neke od zapuštenih solina u Paškoj uvali.⁸⁰ No, novaca nije bilo, pa je sve ostajalo na pokušajima. A to opet znači da Austrija nije ništa uložila u unapređenje paških solina, ali je, naspram tomu, uvijek od postojećih ubirala prihode.

Francuske vlasti su (1806) zatekle paške soline u površini do 40 četvornih milja. Samo 842 kavedine bile su aktivne, dok su ostale bile sasvim zapuštene. I ta činjenica rječito svjedoči o stanju solarstva na Pagu prethodnih godina. Moglo bi se, dakle, reći da su one doživjele stanovit nazadak. Prosvijećeni gen. providur Dalmacije Vicko Dandolo ispravno je ocijenio značenje tih solina za pokrajinu i državu, pa je zdušno nastojao na povećanju njihove proizvodnje. Njegova je prva procjena bila da paške soline prave tek $\frac{1}{4}$ soli neophodne Dalmaciji i da stoga pokrajinskoj blagajni ne donose nikakav prinos. A to je držao neoprostivim.⁸¹ Nije se zadovoljavao riječima, nego je upinjao sve snage za ostvarenje svojih zamisli, koje su bile brojne. Naime, zahvaljujući najviše njemu, ubrzo je izgrađeno novih 230.000 četvornih metara za kristalizaciju soli. Aktivirane su sve paške soline, pa i one prethodno zapuštene, njih 270. Neki tvrde da ih je 1808. god. bilo aktivno čak 2.000, u 134 pertinencije.⁸² No, i tada je znalo dolaziti do razmirica između vlasnika solina u Paškoj uvali, koji su zaostajali u podmirivanju svojih obveza spram eraru.⁸³ Upravo je tada uslijedio prijedlog dr. Ambroza Caribonija da se pokuša s proizvodnjom soli u Pagu isparavanjem, grijanjem morske vode. Ovaj se također zalagao za uporabu hidrauličkih pumpi u svrhu ubacivanja salamure iz jedne u drugu kavedinu, te novu nivelaciju solina.⁸⁴ Žalibože, mnogi su razlozi osujetili ostvarenje tih korisnih zamisli. Već sama činjenica da je bilo čak 83 vlasnika solina, otežavala je njihov popravak i obnovu.

Štoviše, 1809. godine, za privremenog zauzeća Paga od strane Austrijanaca, neke su soline dijelom uništene, a ondje zatečena sol opljačkana,⁸⁵ te potom prodavana u besćenje. Kad su oni protjerani s otoka, pučanstvo je opet prionulo proizvodnji soli. Da bi taj postupak unaprijedio, ubrzo je gen. prov. Dandolo uveo institut nagrađivanja onih proizvođača soli koji su postizavali najbolje rezultate, ali je isto tako nametnuo uskratu olakšica onima koji se prema proizvodnji odnose nemarno.⁸⁶ Te su mjere, vjerujemo, djelovale stimulativno na proizvodnju soli u Pagu. Dapače, Francuzi su i potonjih godina (1810-1812) obavili zamašne radove na popravci solina, što, međutim, nije urodilo srazmjernim uspjehom.⁸⁷ Privatna inicijativa, koliko se zna, tada je izostala.

Kako se tih godina odvijala proizvodnja soli na Pagu? Neke su vijesti proturječne. Jedni tvrde da se dobivalo 60.000, drugi 95.000 stara, treći pak kažu 5.910.425 funti soli

⁸⁰ DAZd, Spisi austrijskog fiskalnog savjetnika, 1805., br. 89.

⁸¹ *Il Dalmata*, 44, 1909, br. 38.

⁸² USMIANI, 155.

⁸³ DAZd, Spisi francuskog fiskalnog savjetnika, 1807, br. 147, 195; *Kraljski Dalmatin* (KD), 1808, br. 19, 150.

⁸⁴ USMIANI, 172.

⁸⁵ KD, 1809, br.25, 186; br. 26, 193-194.

⁸⁶ KD, 1809, br. 40, 297.

⁸⁷ Melita PIVEC-STELÉ, *La vie économique des Provinces illyriennes* (1810.1813), Paris, 1930., 289, 299.

godišnje.⁸⁸ A to je bilo tek nešto više od 1/5 potreba Dalmacije. Sva sakupljena sol uskladištavana je u za to namijenjenom prostoru. Preuređene soline u doba francuske vladavine donosile su, uvjereni smo, povećanje tih količina. Njome je onda bilo moguće podmirivati veći dio potreba Dalmacije za solju, dok je jedan njen dio izvožen izvan granica pokrajine.⁸⁹ Pučanstvo otoka je uvijek, pa i onda, izvlačilo najveći dio sredstava za život upravo iz solina, ali i od uzgoja vinove loze. Naime, izvor iz 1807. god. kaže da je : “... Pravljenje soli bilo i ostalo predstavljati poglavito, najsigurnije i znatno ekonomsko stvarno stanje, jedinu snagu života svoga pučanstva... (otoka Paga)”.⁹⁰ Drugi izvor kazuje da su paške soline u prvoj godini (1806.) francuske uprave dale 100.000 stara bijele soli odlične kakvoće.⁹¹

Kako se čini, to su bile opće procjene, a ne stvarne količine. Tek izvorni podaci svjedoče o istinskim brojkama. Kako se, naime, kretala stvarna proizvodnja soli na Pagu u napoleonsko doba, pokazat će tabela, u kojoj su proizvodne količine izražene u tonama.⁹²

Godina	Tona
1798.	2.404
1799.	158
1800.	4.564
1801.	3.379.
1802.	9.932
1803.	4.680
1804.	2.471
1805.	2.323
1806.	3.046
1807.	7.500
1808.	4.800
1809.	3.360
1810.	3.154
1811.	4.150

⁸⁸ BRODMANN, 263-264; Francesco ZAVOREO, *Memoria statistica sulla Dalmazia*, Beč, 1821., 75; Stulli, 122. Jedan izvor kazuje da su rapske solane u pet godina austrijske uprave proizvele osam i pol milijuna libri soli (DAZd, Miscellanea, svež. I, poz. K, l. 8).

⁸⁹ SUIĆ, 64; Ivan KATALINIĆ, *Memorie degli avvenimenti in Dalmazia dopo la caduta della Republica veneta*, Split, 1841., 255.

⁹⁰ DAZd, *Spisi Generalnog providurstva*, 1807, Tit. IX, rubrika 6, br. 959(3689).

⁹¹ Tullio ERBER, *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, sv. VI, Zadar 1892, 48; KATALINIĆ, 255: Jedan izvor kazuje da je ondje za Francuza pravljeno oko 6 milijuna funti soli godišnje (Horvat, 140).

⁹² DAZd, Miscellanea, svež. 63, poz. 1, l. 447; ZKZ, Ms br. 560, l. 6; KD, 1807, br. 38, 298; USMIANI, 161-162, 175. Grga Novak navodi da je u Pagu 1805. god. proizvedeno 4.267.200, 1806. god. 5.707.400, 1807. god. 14.250.000, a 1808. god. pak 10.000.000 velikih libri soli (Split u svjetskom prometu, Split, 1921., 162).

Već opći pogled na ove brojke pokazuje da je proizvodnja soli tada opala u odnosu na zadnje doba mletačke uprave. Prosjek je iznosio oko 4.000 tona godišnje. Katastrofalna berba soli uslijedila je 1799. godine, jamačno zbog izuzetno nepovoljnih klimatskih prilika. Naspram tomu, rekordno sakupljanje uslijedilo je 1802., a tek nešto slabije 1807. godine. Radilo se uglavnom o bijeloj, kvalitetnoj vrsti soli. Za okolnosti u kojima su soline djelovale i stanju u kojima su se nalazile, bio je to prilično velik prinos. Naime, obilatost njena sakupljanja ovisila je o više čimbenika: pomniji i marljivosti sezonskih radnika, a još više o klimatskim uvjetima i ratnim neprilikama. Na žalost, za dvije zadnje godine francuske uprave nema takvih podataka. Držimo da je poglaviti razlog tomu pohod Napoleonove armade na Rusiju. Jer, zna se da su upravo 1812. god. solinari odbili raditi na sakupljanju soli, a tome su se pridružile još neke nepovoljne okolnosti.⁹³ Ni pokušaji preuređenja paških solina (1810.-1812.) nisu bitnije utjecali na njihovu proizvodnost: prema jednoj vijesti one su tada davale 3.000.000 funti,⁹⁴ što je manje od onog što pokazuje prethodna tabela. Neki pak tvrde da su onda paška i stonska solana zajedno pružale godišnje 13.000 mođa soli.⁹⁵ Sve to pak pokazuje da tada sakupljane količine soli na Pagu nisu premašivale one iz prethodnog razdoblja, unatoč poduzimanim mjerama. Ipak, 1813. god. vlasnici i solinari Paga utemeljili su nov konzorcij, naravno u svrhu zaštite svojih interesa.

D) Kako se i koliko soli u paškim solinama proizvodilo tijekom prošlog stoljeća, točnije u razdoblju od 1814. do 1914. godine? Da li su poboljšane političke i ine okolnosti rezultirale razmjernom proizvodnjom ili nisu? Zahvaljujući dobroj očuvanosti nekih izvora na to pitanje moguće je odgovoriti s prilično točnim statističkim podacima kojima ćemo se obilato koristiti.

Na početku tzv. druge austrijske uprave Dalmacijom držalo se da bi proizvodnja soli trebala i morala biti stvarno unaprijeđena, kako na Pagu tako i u Stonu. To prije, što je ona bila neophodna prehrani ljudi i blaga, te soljenju mesa i ribe. Isto je tako trebala biti izdašnim izvoznim artiklom Dalmacije.⁹⁶ Javno mnijenje bilo je svjesno njene velike korisnosti, ali i oni koji su stvarno utjecati na razvitak njene proizvodnje u pokrajini. Kako je trebalo barem donekle povećati njenu proizvodnju, uspostavljene su brojne nove soline u Pagu i Dinjiški.⁹⁷ Treba reći da je broj aktivnih solina tada bio u blagom usponu, da bi 1823. god. dostigao brojku od 2.225. Upravo navedene godine bečka je vlada zapovjedila ograničenje proizvodnje soli u paškim solinama, tobože u cilju njene bolje prodaje.⁹⁸ To je početak potonje stalne prakse. Time su uistinu bili pogođeni njeni proizvođači. O tome

⁹³ USMIANI, 175. Pisani navodi (n. dj. 225) da su tada paške soline proizvodile godišnje između 650.000 i 700.000 libri soli.

⁹⁴ PIVEC- STELÉ, 299.

⁹⁵ PISANI, 386.

⁹⁶ STULLI, 121.

⁹⁷ DAZd, Miscellanea, svež. I, poz. a, 1. 67-68; E. NICOLICH, *Cenni storico-statistici sulle saline di Pirano*, Trst, 1882., 52.

⁹⁸ PERIČIĆ, *Paške solane...* str. 31, 41.

najbolje svjedoči činjenica što su neke od ondašnjih solina ubrzo bile zapuštene ili čak napuštene. Usprkos tomu i tad su temeljni izvor života otočkog pučanstva bili vino i sol. Potonja je bila odlične kakvoće, pa stoga pogodna potrebama domaćinstva, poljodjelstva (stočarstva) i industrije. Dapače, ona je bila od vitalnog značenja za preživljavanje dijela otočkog pučanstva.

Zabrana dolaska turskim karavanama u dalmatinske luke (1815.) iz bojazni od kužnih bolesti, uvelike je smanjila potražnju soli u Dalmaciji, što je onda utjecalo i na njenu proizvodnju u paškim i stonskim solinama. Dakako, to je najviše pogodilo paške proizvođače soli, kao najjače u pokrajini.⁹⁹ Bile su to još uvijek privatne soline, osamdesetorice raznih vlasnika. Nitko od njih nije smio održavati manje od tri soline. Najviše ih je posjedovao Leopold Dorkić: on je, naime, bio vlasnikom između 100 i 149 kavedina, dok ih je u suvlasništvu s drugima imao još 66.¹⁰⁰ Tek 1827. god. država (demanij) kupuje stotinjak solina. I tada je broj solina na Pagu rastao, da bi sredinom toga stoljeća dostigao brojku od 2.500.¹⁰¹ One u Paškoj uvali su zapremale 127,7, a one u Dinjiškoj pak 8,8 hektara površine, što znači da se najveći dio solina nalazio u prvoj lokaciji.

Za razliku od prethodnih godina, tada se, kažu, uglavnom proizvodila na Pagu žuta sol, ona slabije kakvoće. Jamačno je to bilo u svezi sa slabom kakvoćom gline na kojoj se ona kristalizirala. Svaka je kavedina davala redovito tri mođa soli. Jedan suvremenik kaže da je ondašnja proizvodnja soli bila vrlo prosta,¹⁰² ali ne donosi nikakvih drugih pojedinosti o tome, pa ni brojke o količinama proizvodnje. Drugi suvremenik pak tvrdi da je prethodno ondje pravljeno 10.000, a u Stonu 30.000 stotinjaka funti godišnje, što držimo netočnim, upravo obrnutim.¹⁰³ Na proizvodnju paških solana negativno je utjecalo, pored ograničenja od strane države, i određivanje - maksimiranje cijene soli, što je uslijedilo četrdesetih godina.¹⁰⁴ Na žalost, bila su uzaludna nastojanja nekih mjerodavnih i utjecajnih ljudi na osuvremenjivanju tih solana, bolje reći na unapređivanju njihova tehnološkog postupka, da se barem približe onom iz zapadne Europe.¹⁰⁵ Štoviše, postupci bečke vlade uzrokovali su daljnje napuštanje nekih solina. Ipak, u razdoblju od 1819. do 1865. god. u Dinjiškoj su uvali bile 63 soline, čija je proizvodnja redovito priključivana onoj u Paškoj uvali. Krajem XIX. st. samo su soline u potonjoj pokrivala površinu od 128,2 hektara,¹⁰⁶ što znači i

⁹⁹ ISTO, 30.

¹⁰⁰ DAZd, *Miscellanea*, svež. 157, poz. 1, 1. 129; *Spisi Registrature* (SR), 1819, I/2, br. 141(3716); *Prezidijalni spisi Namjesništva* (PSN), 1827, VI, br. 378/p.

¹⁰¹ Gazzetta di Zara, 1844, br. 41; Franz PETTER, *Dalmatien in seinen Verschiedenen Beziehungen*, II, Gotha 1857, 43.

¹⁰² Francisco PETTER, *Compendio geografico della Dalmazia*, Zadar, 1834., 109

¹⁰³ STULLI, 124. Funta=0,56 kg.

¹⁰⁴ PERIČIĆ, Paške solane... str.40.

¹⁰⁵ I. PEDERIN, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split, 1989., 33.

¹⁰⁶ PERIČIĆ, 33.

povećanje broja ondašnjih solina, ali u neznatnoj količini. One u Dinjiškoj sasvim su napuštene 1866. godine.

Kako se kretala proizvodnja soli na Pagu prvih godina druge austrijske uprave, deset godina u slijedu, pokazuje tabela:¹⁰⁷

Godina	Tona
1814.	3.561
1815.	1.174
1816.	1.324
1817.	4.928
1818.	7.393
1819.	2.434
1820.	6.037
1821.	5.563
1822.	11.474
1823.	5.017

Iz ovih brojki vidi se da su u početku slijedile redom vrlo slabe berbe soli, izuzevši rijetkih godina. Rekord je donijela 1822. god., kada je svaka kavedina dala više od pet tona soli. Prosjek toga desetljeća iznosio je 4.890 tona, nešto više nego za francuske, a manje nego za prve austrijske uprave. Proizvodne oscilacije bile su tada doista uočljive, pa i začudne, gotovo neobjašnjive. Zacijelo je tome bilo više objektivnih razloga, koji se mogu tek nazrijeti.

Sličnih podataka, na žalost, nema više od deset godina. Novi neprekinuti slijed podataka nalazimo tek od 1835. godine, koji traje sve do 1858. Stoga i njih ovdje donosimo svrstane u tabelu:¹⁰⁸

¹⁰⁷ ISTO, 81. Godine 1822. paški i rapski solinari zajedno su proizveli 18.180.700 funti soli, što je manje nego na donesenoj tabeli (DAZd, Spisi pokrajinskog financijskog ravnateljstva u Zadru, svež. 33, br. 32/p. Prema drugom izvoru paške soline davale su tada 60.000 mecena soli godišnje (DAZd, Miscellanea, svež. VI, poz. M, 1. 2), dok Marko Kažotić kaže da su paške i rapske soline godišnje pružale berbu od 60.000 stotinjaka funti (Le coste e isole della Istria e della Dalmazia, Zadar, 1840., 128).

¹⁰⁸ DAZd, PSN, 1845, VI/1, br. 2194/p; *Spisi Pok. fin. ravnateljstva u Zadru*, knj. 16. Godine 1846. je na otoku proizvedeno 78.468 stotinjaka funti soli: u Pagu 77.577, a u Dinjiški pak 991 stotinjak (DAZd, *Spisi Pok. fin. rav. u Zadru*, svež. 2, br. 1497).

Godina	Tona
1835.	4.449
1836.	5.812
1837.	3.117
1838.	2.050
1839.	5.317
1840.	5.544
1841.	8.358
1842.	5.798
1843.	4.883
1844.	2.948
1845.	1.755
1846.	4.819
1847.	1.274
1848.	4.264
1849.	6.445
1850.	1.568
1851.	3.460
1852.	3.633
1853.	3.610
1854.	7.485
1855.	1.230
1856.	4.880
1857.	3.164
1858.	3.896

Netom navedene brojke također svjedoče o oscilaciji proizvodnji paških solina. Napose ako se, recimo, usporede sakupljanja 1841. i 1847., odnosno 1855. godine. To se jedino može objasniti povoljnijim ili nepovoljnim klimatskim uvjetima u doba kristalizacije i sakupljanja soli. Začudo, tada je godišnji prosjek iznosio negdje oko 4.000 tona soli, dakle daleko ispod onoga u prethodnom razdoblju. Tako nisku proizvodnju treba jednim dijelom pripisati ograničavanju proizvodnje i određivanju cijene soli, što je bilo na štetu vlasnika i radnika na solanama. Tako se zna da u jesen 1847. god. od 3.000 stanovnika otoka Paga njih 5/6 nije imalo kruha. Te godine se ondje žito nije posijalo. Stoga su sve nade ulagane u sakupljanje soli. Vlast je njenu proizvodnju ograničila na 100.000 stotinjaka funti: no pučanstvo je ostalo kratkih rukava jer su kiše tijekom srpnja i kolovoza prouzročile opću štetu solani u Paškoj uvali, te je do 26. kolovoza bilo sakupljeno tek oko 19.000 stara soli.¹⁰⁹ Nakon toga dana zasigurno je sakupljena još samo neznatna količina

¹⁰⁹ *La Dalmazia*, 3, Zadar, 1847., br. 34.

soli jer je sezona već bila na izmaku. A to je onda spriječilo željenu nabavu prehrambenih artikala za radnike na njoj, odnosno njihove obitelji. Godine 1856. zbilje se nešto čudno. Naime, vlast je ograničila proizvodnju soli te godine na 50.000, a proizvedeno je dvostruko više – oko 100.000 stotinjaka funti.¹¹⁰ Paški pretor je nadređenim vlastima predlagao da se višak soli ne uništi, kako se dotle radilo, nego da se proda po nižoj cijeni, e da bi se popravile ekonomske prilike vlasnika solina i radnika na njima. No, u skladu s austrijskom solnom politikom, taj prijedlog nije bio prihvaćen. Naravno, na veliku žalost proizvođača soli.

Potrebno je naglasiti da bečka vlada nije odstupala od mjera ograničavanja proizvodnje soli na Pagu ni u godinama istinskih ekonomskih kriza na otoku (1829, 1844, 1862, 1874). Dapače, eventualne viškove, prebačaje proizvodnih količina bacalo se i tada u more, pa je otočko pučanstvo tu mjeru s pravom nazivalo “mrskom limitacijom”. Naime, bilo je slučajeva da su neke soline ostajale neiskorištene, a proizvodnja obustavljena, što je, dakako, išlo na uštrb njihovih vlasnika i onih koji su ih “obrađivali”.¹¹¹ U takvim prilikama neki su radnici tražili privremeno zaradu na poslovima izvana solina, ne čekajući sezonsko, nesigurno zaposlenje. Tako je bilo do početka XX. stoljeća. To je znalo negativno utjecati na količine sakupljene soli. Međutim, bolji poznavatelji solarstva držali su da paške soline mogu davati čak dvostruko više soli negoli je se sakupljalo, ovisno o sezoni, dakle o klimatskim uvjetima, ali i o načinu njena sakupljanja. Kako bilo da bilo, paška je solana tada predstavljala jedan od rijetkih, iako malih industrijskih pogona u Dalmaciji, a solari organiziranim radništvom.¹¹²

Naspram tomu, postojala je tamna strana postojanja tih solina. Naime, zna se da su još 1813. god. mnogi solinari umirali od gladi, a da za sobom nisu ostavili nasljednike vične poslu koji su obavljali. Slično se zbilje i 1836. godine, kad su kolera i glad pomorili neke radnike solina.¹¹³ Bijeda je već sljedeće godine prisilila mnoge radnike da napuste poslove na solinama usred sezone sakupljanja soli, čime su naškodili sebi samima i njihovim vlasnicima. Nadalje, česte ljetne kiše, poput onih 1840. god. prekidale su sakupljanje soli i uzrokovale topljenje već iskristalizirane soli. To je bilo razlogom da su mnoge ondašnje obitelji gladovale. Kako smo vidjeli, slično se zbilje i 1847. godine, kad su nepovoljne klimatske okolnosti uzrokovale proizvodnju od tek 1/3 očekivane količine. Paška je općina nastojala oskudicu svoga pučanstva rješavati povećanjem proizvodnje soli, ali u tome nije uspijevala iako je imala podršku kotarskog poglavarstva u Pagu.¹¹⁴ Unatoč tomu, neki su i tada tvrdili da je upravo proizvodnja soli presudna grana gospodarstva otoka Paga. Njihovu tvrdnju dijelom potkrepljuje i činjenica da je od 3.136 stanovnika otoka njih gotovo polovina bila izravno ovisna o radu na solanama u Pagu i Dinjiški.

¹¹⁰ DAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 203, br. 10220.

¹¹¹ PERIČIĆ, 41-42.

¹¹² G. NOVAK, *Dalmacija na raskršću 1848. godine*, Zagreb, 1948., 22,32.

¹¹³ PERIČIĆ, 48.

¹¹⁴ Š. PERIČIĆ, Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest u Zagrebu*, 13, 1980., 21.

Zarada radnika je, međutim, bivala tako niska da su oni i njihove obitelji podlijegali nedaćama ekonomske krize, pa i samom izglednjivanju.¹¹⁵ Kako se ponekad radilo na solanama za gotovo beznaćajnu plaću, to su neke solane bile zapuštane. Stoga što nisu omogućavale nikakvu dobit svojim vlasnicima, ni ulaganja u njih nisu ništa obećavala.

Ni u drugoj polovini XIX. stoljeća prilike u solani/solanama Paga nisu se bitno izmijenile. Kako je spomenuto, tada su bile napuštene soline u Dinjiški, a potom i neke u Paškoj uvali. A to rjećito govori samo za sebe. O stanju paških solina najbolje svjedoći zapis jednog oćevica: naime, on je zapisao da "liepo urećena solila, koja premda dosta pokvarena, dobro pomažu njegovu (otoćkom, pr. Š. P.) dobrostanju..."¹¹⁶ U skladu s takvim stanjem solane kretala se, naravno, i njena proizvodnja. U razdoblju od 1860. do 1879. god. godišnje se prosjećno dobivalo 4.500 tona soli, 3,75 kilograma po četvornom metru.¹¹⁷ Prema tomu, bio je to doista nizak proizvodni ućinak, razmjeran slabom održavanju solina i primitivnom tehnoloćkom postupku. Naime, vlasnici su nastojali iz njih izvući što veću korist, uz gotovo zanemariva ulaganja novca. Veću pozornost svojim solinama pridavao je jedino Petar Miović iz Drniša, koji nije ųalio u njih ulagati novac.¹¹⁸ njegove soline su mu vraćale daleko više od uloga. Poradi takva odnosa vlasnika mnoge su soline postale neisplative. U prilog tome najbolje govori ćinjenica napuštanja solina u Dinjiški.¹¹⁹

Unatoć nezavidnom stanju, solana u Pagu i dalje djeluje. Zna se da je 1866. god. svaka solina (kavedina) dala 20-36 stara soli, što je bilo manje nego što su davale u prvoj ćetvrtini toga stoljeća. Brojćani podaci o poznijoj proizvodnji su proturjećni, ali su ipak nezaobilazni. Naime, neki tvrde da se u osmom desetljeću ondje postizavalo 7.500, a malo potom 6.000 tona soli godišnje¹²⁰. Prva brojka nam se ćini pretjeranom, to prije ako se uzme u obzir ćinjenica da su neke soline prethodno bile napuštene. Nadalje, zna se da je 1881. god. proizvedeno tek pola uobićajene kolićine, što je zaprijetilo glaću otoćkom pućanstvu.¹²¹ Da su navedene kolićine doista zaćudne, svjedoći i ćinjenica da se u razdoblju od 1887. do 1896. god. ondje godišnje prikupljalo 4.415 tona soli. ųtoviše,

¹¹⁵ PERIĆIĆ, *Paške solane...*, str. 48.

¹¹⁶ Grgur URLIĆ-IVANOVIĆ, Pag, *Narodni koledar za 1890*, 37.

¹¹⁷ KOLUDROVIĆ-FRANIĆ, 142. Neki kaću da se u solanama Raba i Paga 1871. godine proizvelo oko 6.400, a sljedeće godine pak 4.800 tona soli (Mijo KIŠPATIĆ – Fran TUĆAN, *Slike iz rudarstva*, Zagreb, 1914., str. 190)

¹¹⁸ PERIĆIĆ, *Paške solane...* str. 38

¹¹⁹ KOLUDROVIĆ-FRANIĆ, 38-39.

¹²⁰ URLIĆ-IVANOVIĆ, 37; Emilio SCHATZMAYER, *La Dalmazia*, Trst, 1877., 72; Vjekoslav KLAIĆ, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, Zagreb, 1881., 42; Franz COGLIEVINA, *Allerhöchste Reise*, Beć, 1875., 14.

¹²¹ PERIĆIĆ, *Paške solane...* str. 40. Godine 1883. obavljeno je produbljanje Paške uvale što je uzrokovalo slabiji pristup morske vode bazenima u nekim partinencijama (*Il Dalmata*, 28, 1883., br. 45). J. Biankini kaće da vlada ogranićava proizvodnju soli na 5.000 tona, a ona bi mogla iznositi i 10.000. ųtoviše, kad bi se suvremeno urećila solana, mogla bi proizvoditi ćak 30.000 tona soli (J. Biankini, *O upravi Dalmacije*, Zadar 1892, 126-127). Ovo zadnje je doista pretjerano.

potonje godine (1896) sakupljeno je tek 1.738 tona.¹²² No, u dvije sljedeće godine, začudo, proizvodnja je stvarno porasla: 1897. god. proizvedeno je 5.543, a sljedeće pak čak 8.300 tona soli.¹²³ Radi se doista o istinskim količinama, odnosno o podacima nedvojbenog značaja.

Poredba količine soli proizvedene 1847. i 1897., na distanci od pedeset godina, pokazuje da je u međuvremenu ipak postignut određeni pomak. Naime, prve godine je po hektaru dobiveno 101,5, a potomje čak 432 kvintala soli različite kakvoće. Istina, to nije jedino mjerilo poredbe, to prije što se zna da je 1847. god. uslijedila izrazito slaba, a 1897. pak prosječna ili nešto obilatija berba. Može se ipak reći da je ta proizvodnja bila razmjerna uvjetima limitacije, rabljenog tehnološkog postupka i ulaganja kapitala u soline. Jer, na samom početku ovog stoljeća stanje paških solina bilo je u takvu stanju da se pomišljalo na njihovo potpuno napuštanje. Najveći dio njih bio je u vlasništvu demanija i spomenutog Miovića.¹²⁴ Filoksera je u nekoliko zadnjih godina XIX. st. uništila gotovo sve otočke vinograde, što je uzrokovalo glad i bijedu dijela njegova najsiromašnijeg pučanstva, koje je uvelike počelo iseljavati u Ameriku,¹²⁵ među kojima je bio priličan broj radnika solane. Stoga se nametala potreba skore obnove ondašnje solane.

U tome je Pažane u Carevinskom vijeću podržao istarski zastupnik Matteo Bartoli s interpolacijom o njihovim solinama, pa su mu vlasnici i radnici bili vrlo zahvalni.¹²⁶

Država je tek 1907. god. od vlasnika otkupila njihove soline s namjerom poboljšanja i unapređenja proizvodnje. Ona je u tu svrhu, u nekoliko godina, uložila 843.000 kruna.¹²⁷ Sva solišta bila su tada spojena i ujedinjena, čime je proizvodnja olakšana i unaprijeđena, za ono doba u najvećoj mjeri. Naime, otada je površina solane bila 1.128.000 metara četvornih, podijeljena u dvije poljane, s 176 solnih bazena za kristalizaciju i 13 za koncentraciju soli. Dotle se morska voda u soline ulijevala posebnim lopatama, a otad je u tu svrhu rabljen stroj koji je crpio more i bacao ga u bazene.¹²⁸ Pored toga je poboljšana i kakvoća proizvoda. Prije je ona bila uglavnom siva, nečista, a sad se

¹²² *Brzopisna izvješća 32. zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, Zadar 1897, 365; *Smotra dalmatinska*, 15, Zadar, 1902., br. 75. U Stonu je 1896. postignuto 1.420 tona soli.

¹²³ Ottokar BUSCHMANN, *Das Salz, disen Production, Vertrieb und Verwendung im Österreich*, Beč, 1898., tabela II; Lodovico CZINK, *Pago isola dalmata*, Budimpešta, 1900., 15; *Brzopisna izvješća 34. zasjedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1899., 658. Jedan suvremenik kaže da su tada soline davale 6.000 tona soli, iako je sustav proizvodnje bio "star i primitivan". Svejedno su obje, kaže, bile "najvažnije i najplodnije u Dalmaciji" (Dinko POLITEO, *Pag, Vienac*, 28, Zagreb, 1896., br. 34, 540). Godine 1898. je na Pagu, Rabu i u Stonu sakupljeno ukupno 11. 508 tona soli, više nego prethodne godine (Narodni list, 1899., 38, 1899., br. 93). Vlast je solarima plaćala 1,5 krunu po kvintalu soli (Czink, 15).

¹²⁴ *Il Dalmata*, 39, 1904., br. 43.

¹²⁵ ISTO, 38, 1903., br. 29; 41, 1906, br. 24; *Brzopisna izvješća PSD*, 34. zasjedanje, 255.

¹²⁶ *Il Dalmata*, 38, 1903., br. 42. Većinski vlasnici solane zapravo su bile obitelji Palčić, Basilisco i Budak, te Konzorciji solara (*Il Dalmata*, 40, 1905., br. 40).

¹²⁷ Jedan izvor kaže da je za rekonstrukciju paške solane utrošeno 1.044.000 kruna (*Il Dalmata*, 43, 1908., br. 65).

¹²⁸ Joso FELICINOVIĆ, *Paške solane i paški težaci-radnici*, *Socijalna misao*, 1, Šibenik, 1931., br. 3, 93; Joso LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, Zagreb, 1923., 37.

sakupljala bijela i čista sol¹²⁹. Državi se ulog počeo vraćati tek 1911. godine, ali ni tada proizvodnja nije bila povećana. Naime, iako je solana bila u mogućnosti proizvoditi do 6.000 tona, 1912. god. ondje je prikupljeno 4.524, a sljedeće pak samo 1.603 tone soli dobre kakvoće.¹³⁰ Ako je tome bilo doista tako, onda nikako ne stoji tvrdnja nekih da je upravo onda proizvodnja soli u paškoj solani bila udvostručena.¹³¹ Zacijelo se tu radilo tek o procjenama pojedinaca, a ne stvarnim, službenim brojkama proizvodnje. Može se ipak pretpostaviti da su tako nisku proizvodnju uzrokovale nepovoljne klimatske prilike, koje su bacile u sjenu uloženi novac i trud. Jer, teško je povjerovati da su sakupljene količine bile mnogo veće od sljedećih i ratnih godina, kad je na solani zabilježen velik manjak radne snage. Ima onih koji svejedno kazuju da je tadašnja proizvodnja soli u Pagu osjetno porasla, ali je zato spala njena kakvoća.¹³² Prije se može vjerovati da je posjedovanje rudnika mineralne, kamene soli u Galiciji i Bosni uzrokovalo nedostatnu zainteresiranost države za pašku solanu, pa otuda i njeno zanemarivanje. Nemamo pojedinosti o stanju i radu, izuzev o količinama proizvodnje, paške solane u doba talijanske okupacije otoka, ali se može pretpostaviti da je bilo slično onom prethodnog vremena.

E) U međuraću (1921.-1940.) bilo je pokušaja unapređenja proizvodnje na solani. Poznato je da je 1923. god. uveden nov stroj za lijevanje morske vode u bazene sa suprotne strane od one gdje je to činjeno dotle, sa zapada. Time je povećana i površina solina, kažu, za čitavu četvrtinu. Naime, do 1924. god. su rabljena 64, a otada pak 88 solnih bazena (lijeha) za kristalizaciju soli.¹³³ Na žalost, način proizvodnje soli ostao je gotovo nepromijenjen, još uvijek jednostavan. Kad je dvije godine potom u proizvodnji primijenjen afrički sustav zgrtanja (zgribanja) soli, dvaput u sezoni, začudo, dobivena je najmanja količina. Dotle se to radilo svaki drugi dan.¹³⁴ No, sol je, naravno, nastajala kao i prije, isplahivanjem morske vode. Rad na solani trajao je uglavnom od svibnja do rujna, već prema trajanju ljetnih, sunčanih dana. Prva sakupljanja donosila su velike količine bijele soli, soli dobre kakvoće, dok su potonja donosila znatno manje količine, kako tvrde neki.¹³⁵

Na već spomenutoj površini solina u Paškoj uvali bilo je moguće proizvoditi 6.000 tona soli godišnje, kao u prethodnom razdoblju.¹³⁶ Kako ćemo vidjeti, to je bio njihov proizvodni kapacitet prvih poslijeratnih godina. Naime, nekoliko izvora donosi brojke o

¹²⁹ SUIĆ, 69.

¹³⁰ Felice BAYLON, Lo sviluppo economico della Dalmazia in relazione quello dell'Italia, *Quaderno mensile*, 3, Milano, 1924., br.6, 69; Koludrović-Franić, 143.

¹³¹ Francesco Madirazza, *Storia e costituzione dei comuni dalmati*, Split, 1911., 133; Ivo RUBIĆ, *Naši otoci na Jadranu*, Split, 1952., 78. Pred Prvi svjetski rat i tijekom rata sve su dalmatinske solane proizvodile preko 10.000 tona soli (Giotto Dainelli, *La Dalmazia*, Novara, 1918., 32).

¹³² E.SMIRICH, *La Dalmazia non é povera*, Zadar, 1920., 51-52. Navodno je paška solana tada zapremala 31925.04 hektara (isto, 51), što ne može biti točno.

¹³³ FELICINOVIĆ, 93.

¹³⁴ ISTO, 94.

¹³⁵ Ivo JURAS, *Naše more i primorje*, Zagreb, (1930.), 85.

¹³⁶ Dalmacija – Spomen knjiga, Split, 1923., 240.

ondašnjoj proizvodnji soli u razdoblju od 1919. do 1929. godine. Dakle, i u doba talijanske okupacije otoka. Stoga ćemo ih, zornosti radi, ovdje predočiti tabelarno:¹³⁷

Godina	Tona
1918.	1.890
1919.	3.092
1920.	3.108
1921.	5.187.
1922.	8.254
1923.	5.026
1924.	5.302
1925.	4.462
1926.	6.141
1927.	10.341
1928.	8.441
1929.	9.889

Ovi podaci pokazuju prilične oscilacije u ondašnjoj proizvodnji, ali isto tako i određeni porast zadnjih godina. Jer, kako se vidi, 1927. godine uslijedilo je trostruko veće sakupljanje soli nego, recimo, u godinama talijanske okupacije. Razumije se, i tada je proizvodnja najviše ovisila o vremenskim, klimatskim uvjetima usred ljeta. Ali ne samo o njima. Tako su one, npr. 1925. god. bile izuzetno povoljne, te se računalo na berbu od preko 10.000 tona soli. Međutim, zbog općeg štrajka solinara u čitavoj državi, pa i onih paških, ostvareno je tek nešto manje od polovine očekivane soli. A upravo proizvodne količine izravno su utjecale na zaradu priličnog broja radnika i život njihovih obitelji. Navest ćemo i to da je, barem na početku toga razdoblja, u solani proizvedeno više sive nego bijele soli, dakle više one slabije kakvoće. To najbolje svjedoče slučajevi 1921. i 1922. godine. Prve je sakupljeno oko 1.000 tona bijele, a 4.150 tona sive soli, dok je potonje sakupljeno 2.338 tona bijele i 5.718 tona sive soli.¹³⁸ Ove brojke iskazuju malu razliku u proizvodnji od onih u tabeli, ali im treba vjerovati, jer ih donosi osoba kojoj su prilike na solani bile vrlo dobro poznate.

Ni poslije država nije poklanjala očekivanu pozornost paškoj solani, a još manje ulagala u unapređenje njene proizvodnje. Naime, početkom tridesetih godina osjeća se uvelike potreba njena proširenja i stručnog uređenja. Tada je sol sakupljana na "kupove" i prije cjelovitog iscjedivanja unosila se u barake za sušenje, što nije bilo sasvim u skladu s dotadašnjom praksom. Dapače, to je djelovalo pogubno na proizvodnju. Svakako je

¹³⁷ ISTO, 340341; SMIRICH, 52; *Pučki list*, 4, Split, 1924., br. 9, 185; Juras, 85; I.RUBIĆ, Jadran u narodnom gospodarstvu Jugoslavije, *Jadranska straža*, 14, Split, 1936., br. 11, 447; Mihael SOBOLEVSKI, Grada o štrajku solarskih radnika u Pagu 1937. godine, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 25, Rijeka, 1982., 86. Neki tvrde da se dotle pravio 5 do 6 tisuća tona soli godišnje (*Narodna enciklopedija*, 2, Zagreb, 1928., 313).

¹³⁸ FELICINović, *Paške solane...* str. 93.

dojmljiv slučaj 1935. godine. Naime, nedostatan broj radnika na solani prouzročio je da kiša vrati moru veliku količinu već kristalizirane soli. Inače se u takvim okolnostima znalo utrostručiti sezonsku radnu snagu, čime se izbjegavala pogubna sudbina proizvodnje.¹³⁹ Treba reći da je onda na solani bilo stalno zaposleno 70, a sezonski pak do 300 radnika.¹⁴⁰ I tih se godina radilo, ali ne sustavno, na proširenju solane, što se odvijalo uistinu vrlo sporo. Tek na prijelazu 1937. u 1938. godinu obavljena je stanovita rekonstrukcija solane, kada je njena površina zapremala 1.779.818 četvornih metara.¹⁴¹ Bolje reći, tada je sagrađena jedna nova pregrada, čime je dobiveno oko 600.000m² plitke površine solne uvale. Dakako, to je trebalo povećati proizvodni kapacitet solane, kako se to očekivalo.¹⁴²

Neki tvrde da je do 1937. god. proizvodnja soli na paškoj solani bila u opadanju, da je smanjena. No, nakon obavljenih poboljšica njena je proizvodnja svakako trebala porasti. Jedan podatak kazuje da je do 1939. ondje pravljeno 7.000, a potom i do 10.000 tona soli.¹⁴³ Ta tvrdnja se jamačno temelji na suvremenoj vijesti da se dotle proizvodilo oko 10.000 tona soli godišnje, triput više negoli u stonskoj solani.¹⁴⁴ Prema tomu, može se s dosta sigurnosti reći da su poduzimane mjere glede poboljšanja i povećanja proizvodnje soli na paškoj solani rezultirale razmjernom ulaganju kapitala. A to opet znači da je njena proizvodnja bila najveća upravo potkraj promatranog razdoblja, zadnjih desetak godina pred Drugi svjetski rat. U svakom slučaju, solana je donosila, ili barem trebala donositi, značajna sredstva za život dijela otočkog pučanstva, dakle mnogih obitelji čiji su članovi na njoj radili.

F) Uskladištavanje soli oduvijek je bilo sastavnim dijelom njene proizvodnje, ali isto tako njenim velikim problemom. Prva vijest o uskladištenju soli u Paškoj uvali potječe, koliko se zna, iz 1368. godine. Naime, za vladanja Anžuvina Dalmacijom solane su bile u rukama privatnika, a te godine je prodaja soli stavljena pod monopol, nadzor države, čime je određeno uskladištavanje i prodaja soli na Pagu.¹⁴⁵ A to opet znači da su uz soline postojala primjerena skladišta, prilagođena dobivanim količinama soli i njenom čuvanju do prodaje.

Naravno, tako je bilo i za dugotrajne, mletačke vladavine Dalmacijom. Tada su postojala tri velika skladišta, u koje je moglo stati oko 7.800 tona soli, dakle mnogo više negoli je se onda proizvodilo. No, kako se čini, u izvanredno rodnim godinama sakupljanja soli bilo je problema s njenim uskladištavanjem. U takvim slučajevima bio je organiziran prijevoz viškova soli u mletačka skladišta, u tzv. salere.¹⁴⁶ To je učinilo da se već onda pomišljalo na gradnju novih skladišta, ali zamisli nisu ostvarene. Štoviše, ni nove strane

¹³⁹ *Jadranski dnevnik*, 2, Split, 1935., br. 209.

¹⁴⁰ SOBOLEVSKI, 86.

¹⁴¹ J. FELICINVIĆ, Paške solane, *Spremnost*, 3, Zagreb, 1944., br. 118.

¹⁴² KOLUDROVIĆ-FRANIĆ, 143.

¹⁴³ SUIĆ, 15.

¹⁴⁴ Šime VLAHOV, *Sjeverna Dalmacija*, Zagreb, 1939., 10; *Les Croates*, Zagreb, 1943., 36.

¹⁴⁵ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...*, str. 36.

¹⁴⁶ USMIANI, 164.

vlasti nisu na tome uradile gotovo ništa. Za Francuza je, uslijed višeće ratne opasnosti, porađeno na uspostavljanju pomoćnih skladišta paške soli u Ninu i Privlaci.¹⁴⁷

Kako je daljnjim iscjedivanjem uskladištavana sol gubila na težini (kalo), to je pri uskladištavanju jedan mođo (oko 1.000 kg) trebao sadržavati 13, a ne 12 stara. Vlasnici solina napose su plaćali radnicima uskladištavanje soli. Za Mlečana to je iznosilo 12 dalmatinskih lira za svakih 8.300 kg soli. Francuzi su tu cijenu povisili na 20 lira.¹⁴⁸ Navedena skladišta, kao i ono koje je u doba francuske vladavine u Dinjiški dao izgraditi Cariboni, održala su se sve do 1826. godine. Malo zatim država (demanij) kupila je dva od njih. Dapače, ona je ubrzo izgradila četiri nova skladišta, jer je uvijek vrebala opasnost od klimatskih nepravilika, odnosno propadanja već učinjene soli. Za godina obilatog sakupljanja soli taj je skladišni prostor bivao nedostatan, pa su neko doba u tu svrhu služile stare, napuštene crkve sv. Frane i sv. Ante Opata. Ponekad je paška sol izravno uskladištavana čak u Obrovcu i Karlobagu.¹⁴⁹ Godine 1847. zabilježeno je njeno skladištenje u Bakru i Senju.¹⁵⁰ U solani u Paškoj uvali bilo je tada pet velikih skladišta soli (Franjo Josip, Lodovico, Ivan Krstitelj, Ferdinand Maksimilijan, Sv. Marko): prvo je bilo kapaciteta 30.000, a četiri ostala po 38.000 stotinjaka funti.¹⁵¹ Godine 1849. obnovljena su stara mletačka skladišta, pa je taj problem dugoročno riješen. Dakako, uz povremeno održavanje tih zgrada. Ona su ostala u uporabi sve do 1907. god., kad su mogla prihvatiti čak 21.437 tona soli,¹⁵² dvostruko više nego se nje sakupljalo u najboljim godinama. U međuraću je broj skladišta čak povećan, da bi ih do 1945. bilo devet, kad je u njih moglo biti smješteno 20.000 tona soli.¹⁵³ To tek pokazuje težnju države glede količina proizvodnje soli. Konačno, treba reći da u Dinjiški nije nikad postojalo skladište, pa se proizvedena sol uskladištavala u onima u Paškoj uvali i samom gradu.

II.

Trgovanje paškom solju nerazdvojno je od njene proizvodnje. Te su dvije radnje bile uvijek međusobno, naravno, ovisne, isprepletene. Stoga je neophodno reći nešto više i o prodaji soli tijekom stoljeća. Istina, nije moguće točno pratiti te količine, jer nema odgovarajućih brojčanih podataka. To nas usmjerava na praćenje smjerova odnosno odredišta njena izvoza, dakako, barem u prigodama kad raspoložemo s verbalnim vijestima. Ponekad će biti navedene i količine, napose one kojima su raspolagali Pažani, bolje reći neki markantni slučajevi prodaje u pojedinim razdobljima.

¹⁴⁷ ISTO, str. 170, bilj. 37.

¹⁴⁸ ISTO, str. 173, bilj. 45.

¹⁴⁹ PERIČIĆ, *Paške solane...*, str.43.

¹⁵⁰ DAZd, Spisi Kotarskog financijskog ravnateljstvu u Zadru, svež. 2, br. 7881.

¹⁵¹ ISTO, br. 533.

¹⁵² PERIČIĆ, *Paške solane...* str. 44.

¹⁵³ KOLUDROVIĆ-FRANIĆ, 144.

Kako smo istakli, paška solana - solane bila je najistaknutiji takav radni pogon na istočnojadranskoj obali tijekom više od jednog tisućljeća. Taj status nije ishodila samo njegova proizvodnja, nego, naravno, i prodaja paške soli. Jer, poslije domaće potrošnje, oduvijek su preostajali njeni veliki viškovi koji su prodavani po svim primorskim gradovima Dalmacije i u njenu zaleđu.¹⁵⁴ Zacijelo je u početku njenim najvećim kupcem bio upravo Zadar, glavni grad Dalmacije, budući da solane njegova užeg područja nisu uspijevale uvijek zadovoljavati potrebe potrošnje odnosno trgovanja. Jamačno je prodaja paške soli postojala i prije, ali se ona može bolje pratiti tek od kraja XIII. stoljeća. Naime, zna se da je u travnju 1299. god. jedan Zadrani odjednom Mlecima prodao 1.500 modija paške soli.¹⁵⁵ Sljedeće godine neki Pažani prodaju izvan otoka blizu 800 modija svoje soli, najvećim dijelom Senjanima.¹⁵⁶ Sudeći po tome, paška se sol tada prodavala uglavnom Mlecima i Senju, ali je izvožena i na druga odredišta. Tako je u lipnju 1248. god. paška komuna dozvolila zadranskoj da na neko vrijeme naplaćuje daću na izvoz soli s otoka Paga u vlastitu korist.¹⁵⁷ A to nikako nije bilo učinjeno bez nekakve koristi i za Pag. Poznato je da su Zadrani 1314. god. stekli pravo na ubiranje desetine od paške soli na četiri godine, ali ne znamo pravi razlog takvom postupku.¹⁵⁸ Koliko se zna, tek 1342. god. paška je komuna stekla pravo ubiranja daće na vlastitu sol.¹⁵⁹ No ni tu činjenicu nije lako objasniti poradi nedostatka drugih vijesti. Svejedno se od početka XIV. st. sol prodavala u znatno većim količinama. Pažani otad najviše soli prodaju zadranskim i stranim trgovcima u svom gradu. Radilo se uglavnom o manjim količinama, do 2.000 modija soli.¹⁶⁰ Poglavitna odredišta zadranske i paške soli bili su Drijeva, Brštanik i Kotor. Tako se zna da su, primjerice, između 1326. i 1331. god. Zadrani odjednom u Kotor povezli 10,5 milijara soli, zacijelo najviše paške.¹⁶¹ Kad su Jakinci smjeli slobodno izvoziti sol iz Zadra i odvoziti je kamo su god htjeli, zasigurno se tu radilo i o soli s otoka Paga, a ne samo onoj iz bližeg zadranskog područja.¹⁶² Tada Zadar zapravo postaje središte jadranske trgovine solju, prodajući najvećim dijelom upravo pašku, a manjim pak sol proizvedenu u njegovoj bližjoj okolici. Naravno, to nije bilo po volji Mlečanima koji su već 1343. god. zabranili izvoz paške soli na svoju Terrafermu.¹⁶³ A četiri godine potom mletačka vlada određuje daću od 5 dukata na izvoz svakih 100 modija soli iz Paga i Zadra, koja je pripadala njenoj komori.¹⁶⁴ Štoviše, u ugovoru Mlečana s Pažanima iz 1349. god. stoji da potonji imaju pravo slobodnog

¹⁵⁴ ZKZ, MS br. 772/I, l. 163.

¹⁵⁵ ČOLAK, 490.

¹⁵⁶ ISTO, 491.

¹⁵⁷ Šime LJUBIĆ, Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke republike, III, Zagreb, 1872, 403.

¹⁵⁸ ISTO, I, Zagreb, 1866., 279.

¹⁵⁹ ISTO, II, Zagreb, 1870., 136.

¹⁶⁰ RAUKAR, Zadarska trgovina solju..., str. 60.

¹⁶¹ ISTO, 63; ISTI, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću...* str. 161. Milijar je iznosio tisuću modija.

¹⁶² *Codex diplomaticus*, vol. 15, Zagreb, 1873., 620; J. C. HOCQUET, *Commercio e navigazione...*, str. 225.

¹⁶³ LJUBIĆ, *Listine...* II, 265.

¹⁶⁴ ISTO, III, 14, 229-231.

raspolaganja i izvoza polovice na Pagu proizvedene soli, ali uz plaćanje uobičajenih daća.¹⁶⁵ Unatoč tomu, i potom su najvećim dijelom paške soli raspolagali Mlečani, pa je Republika odredila način i smjerove paškog izvoza. To se u prvom redu odnosilo na mjesta s kojima oni nisu smjeli trgovati, što je i te kako škodilo prodaji soli. Zbog ratnih neprilika 1351. ona je Pažanima posve zabranila izvoz soli. Otada su je zapravo smjeli izvoziti jedino u Mletke, uz prethodno određenu cijenu, koja je, dakako, bila nepovoljna za njene proizvođače. To ujedno pokazuje moć Republike nad Pagom. No, čini se, da je ipak jedan dio soli i tada odlazio u prekovelebitsku Hrvatsku (Slavoniju), mada je bilo određeno (1356) da ona ne smije biti izvožena pod prijetnjom strogim kaznama.¹⁶⁶

Naravno, Republika je gledala isključivo vlastite interese, a sasvim zanemarivala one paških vlasnika solina. Prodaja paške soli donosila joj je doista veliku dobit. To prije što je od travnja 1351. god. ona od Pažana otkupljivala $\frac{3}{4}$ proizvedene soli uz vrlo nisku cijenu, deset dukata po centenariju (100) modija.¹⁶⁷ No, ni to njoj nije bilo dosta, pa je već sljedeće godine zabranila Zadranima i Pažanima izvoz soli morem. Tako je potonjima preostao jedino izvoz soli na susjedno kopno. Štoviše, izvoznici su bili dužni na povratku kući mletačkim vlastima predočiti namiru kojom bi posvjedočili mjesto prodaje soli.¹⁶⁸ To je značilo posvemašnju ovisnost Pažana o Republici glede prometa solju, što je i te kako uzrokovalo velike štete, kako paškim tako i zadarskim vlasnicima solina na otoku. Na žalost, oni ni zajedničkim snagama nisu uspijevali smoći tolike sile da bi proturječili a kamoli dali otpor znatno jačim Mlečanima. Ipak, raspoložemo s dva značajna prodajna slučaja iz toga vremena. Prvi se zbilo 1353. god., kad je iz Paga u Senj izvezeno odjednom 2.865 modija soli, a potom opet izvezli 1.695. modija u Mletke. Pritom su paški trgovci bili dužni Zadranima plaćati određeni namet, dakle još jedan. Nadalje, 1356. god. Pažani su Zadranima odjednom prodali 1.000 modija soli, za koju količinu nismo pronašli daljnje odredište. Dakle, iako se ovdje radilo o rijetkim slučajevima, oni ipak pokazuju da se onda solju prometovalo i izvan Mletaka.¹⁶⁹ Pored ovoga trgovci su nalazili način za potajni izvoz paške soli i tako izbjegavati evidenciju mletačkih vlasti i plaćanje carinskih nameta.

Dolaskom Dalmacije u vlast Anžuvinaca (1358.), točnije kralja Ludovika, on prisvaja monopol na prodaju soli uopće (Ufficio dei sali), kad se situacija za paške vlasnike solina donekle izmijenila nabolje. Nije bilo dotadašnjih smetnji, pa ni pri izvozu soli iz Zadra i Paga u Marche (Jakin).¹⁷⁰ Dovoljno je bilo da izvoznik Solnoj komori plati namet od 6 do 10 dukata za bilo koju količinu prodavane soli i tridesetinu. Otada paška trgovina solju poprima priličan polet, a ponekad i pravo cvjetanje. Koliko je bilo značenje te prodaje, svjedoči i činjenica da je samo za kratkog mletačko-ugarskog rata kralj Ludovik pretrpio veliku štetu upravo stoga što za njegova trajanja paška sol nije izvožena u

¹⁶⁵ ČOLAK, 498.

¹⁶⁶ LJUBIĆ, *Listine...* III, 213, 228, 332-333, RAUKAR, *Zadarska trgovina solju*, str. 25.

¹⁶⁷ RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV...*, str. 65.

¹⁶⁸ ISTI, *Zadarska trgovina solju...* str. 74; ČOLAK, 499.

¹⁶⁹ ČOLAK, 500; RAUKAR, *Zadarska trgovina...* str. 53.

¹⁷⁰ HOCQUET, *Commercio e navigazione...* str. 227.

mletačke luke.¹⁷¹ Tadašnju dinamiku prodaje paške soli zorno pokazuje i poneki pothvat zadarsko-paških trgovaca na veliko. Treba reći da su komore bile uspostavljene u Karlobagu, Obrovcu i Skradinu, preko njih se obavljao izvoz u srednjovjekovnu Hrvatsku.¹⁷² To pak kazuje da su prilične količine soli odlazile upravo u tom smjeru.

No, bilo je tada i drugih smjerova njena izvoza. Naime, paški proizvođači su samostalno, slobodno prodavali sol u manjim količinama. Njihovi kupci bili su uglavnom Zadrani i Firentinci, koji su znali dolaziti u Pag osobno, te ondje ugovarati trgovačke poslove.¹⁷³ Međutim, i tada su Zadrani u obrani vlastitih interesa Pažanima znali nametati izravne terete na izvoz soli preko Karlobaga.¹⁷⁴ Naspram tomu, upravo zahvaljujući umješnosti zadarskih trgovaca, ponekad su u Kotor izvožene velike količine paške soli, dva do pet milijara odjednom, što je bilo vrlo značajno za vlasnike i solinare.¹⁷⁵ Bilo je slučajeva da su onda Pažani sol prodavali Dubrovčanima, koji je potom odvoze na ušće Neretve i ondje prodaju bosanskim i inim trgovcima.¹⁷⁶ Moglo bi se reći da su to bili poglaviti smjerovi izvoza paške soli u ono doba. Budući da su solane zadarske okolice proizvodile nedostatne količine, to se može pretpostaviti da se najviše prometalo paškom solju, napose prvih godina XV. stoljeća, kad je Zadar postao istinskim središtem jadranske trgovine tim artiklom. Veliko vijeće Dubrovačke Republike je 1400. god. zabranilo svojim podanicima trgovanje na Pagu, dakle solju,¹⁷⁷ što je otupilo polet njene prodaje. Ipak se zna da je 1403. god. Juraj Rosa uložio u trgovačko društvo sa zadarskom komunom čak 50 milijara modija soli, a 1406. pak Krše Begna kupuje pravo izvoza 60 milijara soli u dva navrata.¹⁷⁸ Prema nekim vijestima ondašnji je izvoz paške soli jako oscilirao. Najčešće je iznosio 240 i 250 milijara modija godišnje.¹⁷⁹ A takav promet najvećim dijelom treba zahvaliti izdašnim paškim solinama kojih su, istina, priličan broj posjedovali Zadrani. Dapače, tada oni izvlače veliku dobit od prodaje soli, više negoli paški vlasnici i izravni proizvođači.¹⁸⁰

¹⁷¹ ČOLAK, 500-501.

¹⁷² RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...* str. 25, 32-33, Š. PERIČIĆ, Obrovac kao trgovište, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, 26, 1973., 214.

¹⁷³ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...* str. 60, 70-74. Dva zadarska draparija (suknara) 1377. odjednom izvoze s Paga 10.000 modija soli (isto, 40).

¹⁷⁴ SUIĆ, 42.

¹⁷⁵ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...* str. 28, 51, 54 61, 63.

¹⁷⁶ Josip LUČIĆ, Prilog povijesti veza između Šibenika i Dubrovnika u srednjem vijeku, *HZ*, 21-22, Zagreb, 1968/69., 333.

¹⁷⁷ ERCEG, Pregled proizvodnje soli...str. 20.

¹⁷⁸ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...* str. 62-64, 67; ISTI, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću... str. 161; ISTI, *Zadar u XV stoljeću*, 216; HOCQUET, *Commercio e navigazione...*, str. 227.

¹⁷⁹ J. C. HOCQUET, *Venise et la sel dalmat aux XV et XVI siecle*. Etat colonisation au moyen age, Lyon, 1989., 293; ISTI, *La ficalite ...*, str. 67.

¹⁸⁰ RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću...*, str. 166.

U doba mletačkog vladanja Pagom sol je bila “temelj trgovačkog bogaćenja Venecije”, tvrdi dobar poznavatelj tih prilika.¹⁸¹ Pored Pažana (Paška uvala, Vlašići, Dinjiška) Zadrani su na Pagu posjedovali velik broj solina. Tada i u vrijeme Anžuvinaca je očit velik intenzitet prometa ondašnjim solinama,¹⁸² što svjedoči o njihovoj vrijednosti i korisnosti. Na kraju anžuvinskog vladanja cijena paškoj soli jako je oscilirala. Tako se zna da je od 1356. do 1385. “stotinjak” modija (moda) prodavan za 3-5 dukata; od 1386. do 1392. godine cijena se kretala od 10 do 32 dukata, da bi u godinama od 1395. do 1406. cijena spala na ciglih 5-6 dukata po navedenoj mjeri.¹⁸³ Dakako da je to utjecalo i na ostvarenu dobit, manju ili veću. Zadarska je komuna nadzirala sav promet solju na čitavom teritoriju anžuvinske Dalmacije, uključujući, naravno, i Pag. Napose od 1368. godine, kada je monopol trgovine paškom solju bio u nadležnosti Anžuvinaca. Od 1405. god. njega je preuzeo zadarski knez.¹⁸⁴ Prihodi su s tog naslova bili veliki jer se znalo odjednom prometati 20 do 30 milijara modija soli.¹⁸⁵

Kada je početkom XV. stoljeća Mletačka Republika konačno zavlada Dalmacijom, sasvim je preuzela brigu o prodaji paške soli. Svjesna njenog značenja glede prehrane ljudi i blaga, soljenja viškova ulovljene ribe i drugog, ona je svim silama podvrgla paške soline svom nadzoru. Dakako, nadajući se opravdano velikoj dobiti od prodaje soli. Zapravo, mletačka politika spram dalmatinske trgovine solju znači strogi nadzor nad njenom proizvodnjom i prodajom, upravo stoga što ju je držala jako značajnom.¹⁸⁶ Na taj način je, naime, ona sačuvala monopol prodaje na svojoj Terrafermi i od toga priskrbijivala veliku dobit. Nekad je ta dobit, kao 1594. iznosila čak 150.000 dukata.¹⁸⁷ Naspram tomu, uvelike se smanjio prihod zadarskih i paških vlasnika solina jer su mnogi dotadašnji njihovi kupci prestali kupovati sol od njih. A kad se to zbivalo, njome su dominirali Zadrani,¹⁸⁸ što znači da su oni od toga posla ubirali najveću dobit.

Raspoložemo podacima o prodaji paške soli od dvadesetih godina XV. stoljeća. Naime, neki tvrde da je od 522 milijara soli proizvedene na Pagu u razdoblju od 1427. do 1430. godine, prodano 215, dok je u skladištima ostalo 307 milijara modija soli, dakle 58,8% od čitave proizvodnje. Isti autor pak opet kaže da je izvoz paške soli od 1427. do 1431. godine iznosio oko 165 milijara, da bi se u razdoblju od 1455. do 1458. god. on survao na doista neznatne količine.¹⁸⁹ Dakle, prodaja paške soli doživjela je strašnu krizu

¹⁸¹ RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, 30.

¹⁸² ISTO, 207-209.

¹⁸³ HOCQUET, *Commercio e navigazione...*, str. 247.

¹⁸⁴ PEDERIN, *Mletačka uprava...* str. 116; RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...* str. 35, 38-39. Vlast je dakle ubirala tridesetinu i porez na sol (isto, 30-32).

¹⁸⁵ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...*, str. 36,40.

¹⁸⁶ ISTO, 43; Gino LUZZATTO, *Ekonomska povijest Italije*, I, Zagreb, 1960., 277-278.

¹⁸⁷ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...*, str.43.

¹⁸⁸ ISTO, 45, 48.

¹⁸⁹ HOCQUET, *La fiscalité...* str.67; ISTI, *Commercio e navigazione...*, str. 229.

¹⁹⁰ HOCQUET, *Commercio e navigazione...*, str. 229.

četrdesetih godina toga stoljeća. Tome najveći razlog leži u činjenici visokih nameta na njenu prodaju, daleko viših za prodaju u srednjovjekovnoj Hrvatskoj nego u Italiji. Ali i u njenoj visokoj cijeni. Jer, upravo to je trgovce odvrćalo od Paga.¹⁹⁰ Ni nastojanja na povećanju njene prodaje nisu bila uspješna. Zna se naime da je od 1426. do 1431. god svake godine pretjecalo po 6.000 mođa soli.¹⁹¹ Štoviše, zbog istinske oskudice soli u Republici, a da bi je usmjerio u svoja skladišta, mletački je Senat 1454. god. dokinuo svaki izvoz soli iz Paga.¹⁹² Tako je mletačka gospodarska politika u Dalmaciji postupno smanjivala prodaju soli u Pagu.

Unatoč tomu, ona se prodavala u više smjerova. Naime, zna se da je npr. 1423. paška sol izvožena preko Neretve, gdje je prodavana po cijeni od 10, u Senju i Rijeci po 30, a preko Zadra i Šibenika čak 48 dukata za 100 modija; pet godina potom ta je cijena snižena na 5, 20 i 40 dukata, valjda i stoga što je preko Obrovca sol uvelike krijumčarena.¹⁹³ Zasigurno je to bilo razlogom što je od navedene godine sva zadarska i paška sol trebala biti dovožena najprije u Zadar, kako bi je mletačka vlast najbolje nadzirala.¹⁹⁴ Radilo se, dakako, o interesu Republike na lagunama.

U početku nije bilo promjena u trgovini solju iz Zadra i Paga. Ona je prodavana na tradicionalnim tržištima Dalmacije, u Hrvatskoj od Obrovca do Rijeke, u Drijevimama i Brštaniku, ali i u Italiji (Marche, Abruzzi), pa i onda kad su preostale jedino paške soline.¹⁹⁵ Ipak, Republika je najveći dio ondašnje soli usmjeravala u Središnjicu, ali je pritom dozvoljavala njen izvoz u Hrvatsku i Bosnu. Pored ometanja Karlobažana pri prodaji soli u Krbavi i Lici, onamo je sredinom XV. st. odlazila prilična količina paške soli. Bosanski herceg Stjepan je tada znao kupovati do 2.000 modija paške soli po vrlo niskoj cijeni, 100 mođa (modija) za 5 dukata. Takve uvjete kupovine tražili su i krbavski knezovi.¹⁹⁶ Zbog velike proizvodnje sol je znala biti krijumčarena. Godine 1487. Republika je dogradila vlastiti solni monopolni sustav izvoznih carina, te paškim solarima oduzela $\frac{3}{4}$ proizvodnje soli uz otkup po vrlo niskoj, nametnutoj cijeni.¹⁹⁷ Zapravo je to bio obvezatni otkup $\frac{3}{4}$ proizvedene soli na otoku, koja se prodavala najviše u Marchama.¹⁹⁸

Preostatak od $\frac{1}{4}$ soli Pažani su mogli izvoziti od Obrovca do Labina, uz namet od 24 dukata na 100 modija. Ipak, kao prije, tako je i tada dio paške soli prodavan u Italiji, pa je

¹⁹¹ Marko ŠUNJIĆ, *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo, 1967., 229-230.

¹⁹² HOCQUET, *Commercio e navigazione...* str. 230. Paški knez je uzdržavao brod sa 12 vojnika u svrhu suzbijanja krijumčarenja soli (Pederin, *Mletačka uprava...*, str.121).

¹⁹³ ŠUNJIĆ, 228-230.

¹⁹⁴ RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, 216-217; PEDERIN, *Mletačka uprava...* str. 132.

¹⁹⁵ HOCQUET, *Commercio e navigazione...* str. 228-230.

¹⁹⁶ ŠUNJIĆ, 229; PEDERIN, *Mletačka uprava...* str. 127; Aleksandar PIASEVOLI, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra, *Zadar-zbornik*, Zagreb, 1964., 38. Godine 1411. spominju se i soline u Pobljani (isto mjesto).

¹⁹⁷ RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji u XV stoljeću... str. 65-66; HOCQUET, *Commercio e navigazione...* str. 230-231, 244; Zadar pod mletačkom upravom, Zadar, 1987., 76.

¹⁹⁸ RAUKAR, Zadarska trgovina solju... str. 66; HOCQUET, *Commercio e navigazione...* str. 231.

mletačka vlast 1497. Pažanima zabranila izvoziti sol u Marche, Rimini, Pesaro i Urbino,¹⁹⁹ jer je to značilo određenu konkurenciju. Jednako su tako paški i zadarski trgovci znali sol prodavati u Drijevimama, odakle su ih brzo istisnuli dubrovački trgovci solju.²⁰⁰ Cijena paške soli je u XV. st. jako oscilirala. Krajem toga stoljeća Mlečani pri uzimanju soli iz paških skladišta u ugovoru preciziraju cijenu nabavke od proizvođača, 8 dukata po stotinjaku modija, postupnu otplatu najma skladišta, te namet za sol izvoženu u luke Marche.²⁰¹ Štoviše, Republika je znala u nekim prigodama sniziti izvozni namet na pašku sol, najviše na onu upravljenu u Italiju i Neretvu.²⁰²

Zbog previsokih izvoznih carina, uvelike su smanjeni prihodi paške komune, od negdašnjih 12.000-13.000, na svega do 5.000 dukata godišnje sredinom toga stoljeća.²⁰³ Kako je rečeno, Pažani su svoju sol u prekovelebitsku Hrvatsku izvozili uz trostruko višu carinu nego li drugdje. A upravo visoki nameti na sol, tvrde neki, tada su uzrokovali da je njen velik dio ostajao neprodan.²⁰⁴ Ipak, pored Brštenika i Kotora, skela u Drijevimama je i dalje ostala odredištem paške soli na istočnoj obali Jadrana, ali u znatno smanjenom obimu, odakle je ona otpremana u dubinu Balkanskog poluotoka.²⁰⁵ Izvoz soli u Bosnu uživao je prednost pred onom koja se izvozila u prekovelebitsku Hrvatsku. Ovisno o količinama ponude i potražnje, a još više političkim prilikama, mijenjala se cijena paškoj soli. Začudo, promet solju donosio je najmanju korist upravo vlasnicima i obrađivačima solina.²⁰⁶ Premda su Mlečani nastojali ograničiti trgovinu soli preko Obrovca, poradi krijumčarenja, ipak je ondje priličan dio paške soli nalazio sigurne kupce.²⁰⁷ Od te trgovine priličnu su korist izvlačili neki brodari. Naime, od sredine XIV. st. i daljnjih stotinjak godina brodarina je za prijevoz soli iz Paga u Marche oscilirala. Prijevoz jednog stotinjka modija soli kretao se od 7 do 8 dukata do 1410, da bi u razdoblju od 1430. do 1440. godine iznosio samo 4-5 dukata po navedenoj mjeri.²⁰⁸ Odnos između kupovne cijene i brodarine bio je vrlo promjenljiv: ponekad je znao biti dvostruk u korist brodarine,²⁰⁹ što zvuči gotovo nevjerojatnim.

¹⁹⁹ E. Nicolich, Documenti che si riferiscono alle saline damatiche, *Biblioteca za povijest dalmatinsku, knj. 8*, Dubrovnik, 1882., 12-13.

²⁰⁰ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...* str. 64.

²⁰¹ HOCQUET, *Commercio e navigazione...* str. 247-248.

²⁰² ISTO, 252.

²⁰³ RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, 218.

²⁰⁴ HOCQUET, *La fiscalité ...* str. 66-67.

²⁰⁵ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...*, str. 64-65; PEDERIN, *Mletačka uprava...* str.120.

²⁰⁶ RAUKAR, *Zadarska trgovina solju...*, str. 75.

²⁰⁷ PERIČIĆ, *Obrovac kao trgovište*, 215.

²⁰⁸ HOCQUET, *Commercio e navigazione...*, str. 248.

²⁰⁹ ISTO, 249.

Tijekom sljedećeg, XVI. stoljeća paška sol se prodavala od Labina u Istri do ušća Neretve, ali prometane količine nisu ni približno poznate, jer ih dotični izvori nikad ne navode.²¹⁰ U Mletke je najčešće odlazilo 40.000 stara soli godišnje, naravno iz Paga. Tada je znala uslijediti velika oskudica soli u Dalmaciji, napose one namijenjene soljenju srdela.²¹¹ Četvrtina soli koja je ostajala na raspolaganju Pažanima, a bila je različite količine, ovisno o berbi, prodavana je na različitim odredištima. Godine 1519. mletačka je vlada Pažanima konačno službeno dozvolila izvoz soli u Marche, pa je otad onamo prodavan njen velik dio.²¹² Paška sol se tada navlastito prodavala po najjačim ribolovnim područjima Dalmacije, ondje gdje je bilo velikih viškova ulova srdela. Tako se zna da je u Hvaru i na Visu prodavano, za potrebe soljenja male plave ribe, 400-700 modija soli odjednom.²¹³ Jednako tako je oko 1555. god. u Zadru odjednom prodano 15.000 kvarti (5.000 modija) soli upravo u spomenutu svrhu. Jamačno je ona bila namijenjena soljenju viškova ulova srdela od strane ribara zadarskog otočja.²¹⁴ Od 1558. god. sva je količina paške soli prispijevala u Zadar, smješšana u Gabeli, kako bi ona nadzirala njenu prodaju. No, radilo se o ograničenim količinama, što je onda znalo pogađati ribarstvo.²¹⁵ Tu se, naravno, radilo o onoj $\frac{1}{4}$ paške soli. Na taj je način prodaja te soli polučila i veliko značenje za ribarsku proizvodnju Dalmacije, čini se, kao nikad prije ni poslije. Bilo je također slučajeva da je paška sol izvožena u Neretvu, Makarsku, Obrovac, te luke podno Velebita, sve do Senja.²¹⁶ No, znala se također izvoziti još u Boku kotorsku, Marche i prekovelebitsku Hrvatsku. Zna se da je, recimo, 1559. god. Pag opskrbljivao turske skele u Neretvi i u Makarskoj s 2.500 modija soli.²¹⁷ A ona je potom, naravno, prosljeđivana u Bosnu i Hercegovinu.

Nakon što je Obrovac pao u turske ruke (1527.), ondje se paška sol prodavala u priličnoj mjeri. Tada je sol zapravo postala najtraženijom robom. Najviše se mijenjala za žito i druge živežne namirnice neophodne prehrani pučanstva otoka Paga.²¹⁸ Začudo, odredbom mletačkih vlasti ondje su sol smjeli kupovati isključivo turski, a nikako mletački podanici. Međutim, uvijek je bilo izuzetaka u tome, pa i onda. No, unatoč strogim mjerama predostrožnosti vlasti, na toj je skeli bilo krijumčarenja soli. I u sljedećem, XVII. stoljeću je paška sol najviše izvožena u Obrovac, a manje u Novigrad, Šibenik i Neretvu.²¹⁹ Poradi blizine paških solina, u prvome je bila uspostavljena velika skela, jer je Turska trebala

²¹⁰ NOVAK, *MUI*, 5, 198.

²¹¹ HOCQUET, *La fiscalité...*, str. 57.

²¹² ISTO, 50, 52; ISTI, *Commercio e navigazione..* str. 232; Nicolich, *Documenti che si riferiscono...*, str. 15.

²¹³ Šime ŽUPANOVIĆ, *Ribarstvo Dalmacije u 18. stoljeću*, Split, 1993., 49; HOCQUET, *La fiscalité...* str. 56.

²¹⁴ Š. LJUBIĆ, *Commissiones et relationes venetae*, III, Zagreb, 1882/1883., 21; Amos Rube FILIPI, *Iz prošlosti kornatskog ribarstva, Radovi Centra JAZU u Zadru*, 22-23, 1976., 197.

²¹⁵ PEDERIN, *Mletačka uprava...*, str. 133.

²¹⁶ LJUBIĆ, *Commissiones et relationes*, III, 21-22.

²¹⁷ HOCQUET, *Commercio e navigazione..*str. 52-54, 67.

²¹⁸ PERIČIĆ, *Obrovac kao trgovište*, 215-216.

²¹⁹ DAZD, *Spisi gen. prov. Alvise Mocenigo* (1636-1638), knj. I, 1. 300.

ogromne količine soli. I onda se ona u prvom redu mijenjala za živežne namirnice koje su ondje pritjecale s prostranog turskog zaleđa.²²⁰ Količine dovožene paške soli ovisile su i o prilikama na graničnom području. U slučajevima nemira na njemu, bio je zabranjivan njen dovoz na tu skelu, kao ono 1615. god. Paški su solari uživali isključivo pravo prodaje soli na njoj. Zapravo su oni bili dužni povremeno dovoziti onoliko soli koliko su potraživali ondašnji predstavnici turske vlasti. Najčešće su dovozili 1.000, ali ponekad 1.370 ili čak 3.000 stara odjednom. U obrovačkoj luci mogla su odjednom biti samo tri paška broda nakrcana solju.²²¹ Unatoč povremeno štetama, trgovina solju u Obrovcu postala je najznačajnijim poslom Pažana, pa joj je, začudo, i mletačka vlast pridavala primjerenu pozornost. Naime, paške je brodove sa solju uvijek, pa i u doba mira, pratila barem jedna ratna galija za njihove plovidbe do toga odredišta.²²² Intenzitet ondašnje prodaje pokazuje primjer koji kaže da se (tada ondje) odjednom znalo prodavati do 600 mođa paške soli, 1 star po 6 lira.²²³ Prihodi od prodaje soli na toj skeli bili su namijenjeni, neko doba, gradnji klaonice u Pagu i nabavci živog blaga za prehranu.²²⁴

Česta nasilja i sukobi na graničnom području u prvoj polovici XVII. st. uzrokovali su krijumčarenje solju, budući da je u takvim prilikama bilo nemoguće prometati njome legalno. Manji dio svoje soli, uz privolu vlasti, Pažani prodaju bez carinskih nameta u Karlobagu, Bakru, Vinodolskom i drugdje.²²⁵ Ponekad su, kao 1630., u Bakru mijenjali velike količine soli za žito namijenjeno prehrani otočkog pučanstva.²²⁶ Bilo je također slučajeva da je dio toga prometa obavljan na manjim skelama u Novigradu, Karinu i Hotišini.²²⁷ Na njima su Pažani uživali prvenstvo kupovanja žita i drugih namirnica, jer da je sol bila doista poglavitim artiklom - ponudom mletačkih podanika za razmjenu.²²⁸ Budući da Pažani nisu uvijek posjedovali odgovarajuće jedrenjake za prijevoz soli, nju su po dalmatinskim i inim lukama najvećim dijelom razvozili neki silpski brodari,²²⁹ koji su na taj način stjecali dobru zaradu.

²²⁰ PERIČIĆ, Obrovac kao trgovište, 216.

²²¹ ISTO, 216-217; DAZd, *Spisi gen. prov. A. Mocenigo*, 1. 305, 321; Giovanni FOSCARI (1650-1652), knj. jed. 1. 448; Antonio CIVRAN (1630-1632), knj. jed. 1. 133.

²²² DAZd, *Spisi gen. prov. F. Zena*, knj. jed. 1. 195-196; PEDERIN, *Mletačka uprava...*, str. 139-140.

²²³ DAZd, *Spisi gen. pro. F. Zena*, 1. 197.

²²⁴ PEDERIN, *Mletačka uprava...*, str. 140.

²²⁵ ISTO, 143; PERIČIĆ, *Obrovac kao trgovište*, 216; I. ERCEG, *Promet soli u Bakru i Bakarcu krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU u Zagrebu*, 8, 1977., 294, 298.

²²⁶ SABALICH, 25; PIASEVOLI, 39.

²²⁷ TRALJIĆ, 370; Bogumil HRABAK, *Privreda Banjaluke i šire okolice do rata 1683-1699. godine*, *Istorijski zbornik*, I/1, Banja Luka, 1980., 93.

²²⁸ TRALJIĆ, 369; HRABAK, 93, 113, 115-116; PEDERIN, *Mletačka uprava...*, str. 144. Nešto paške soli tada je prodavano i u Makarskoj (TRALJIĆ, 359).

²²⁹ Š. PERIČIĆ, *Dopuna povijesti pomorstva otoka Silbe*, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, 38, 1996., 118.

Kandijski rat (1645.-1669.) uzrokuje velik pad prodaje soli na ovim prostorima. Nakon utanačivanja mira, paška se sol ponovo mijenja u Obrovcu za žito. Otad je i samostan sv. Ante u Pagu mogao izvoziti svoju sol na tu skelu, ali i u hrvatske luke, dakako bez carinskog nameta i ograničenja.²³⁰ Kada je 1687. god. Obrovac došao u posjed Mlečana, taj promet je uvelike intenziviran. Neko je vrijeme pri tome posredovao Staniša Mitrović. Dapače, za trajanja Morejskog rata (1683.-1699.) paška je komuna bila oproštena od podavanja uobičajenih nameta na prodaju svoje četvrtine soli na obrovačkoj skeli.²³¹ Poradi čestog krijumčarenja soli, bila je neko doba zabranjena njena prodaja u Novigradu, te je bivala usmjeravana isključivo u Obrovac.²³² Zna se da su Pažani samo u Obrovcu od 1689. do 1692. prodali ukupno 675 milijara modija soli, koja je prodavana uglavnom po 9 libara za kvartu; državna blagajna je ubirala čak trećinu stečenog novca.²³³ Unatoč tomu i tada je dio paške soli bivao krijumčaren ili izvožen na susjedne otoke, pa i po selima oko Obrovca, što je inače bilo strogo zabranjeno.²³⁴ Pa ipak, rad na solinama nije bio nimalo unosan. Stoga su neki paški solari radije plovili kao mornari na otočkim i tuđim jedrenjacima negoli radili na solinama.

Nekako u to doba uslijedio je nešto značajniji izvoz paške soli u luke Hrvatskog primorja, gdje se sve više prodavala sol iz južne Italije. Po svoj prilici njeno je odredište najčešće bio Senj. Naime, ondje je, primjerice 1682. god., odjednom izvezeno čak 4.000 stara paške soli.²³⁵ Jednako tako je oko 1700. god. manja količina paške soli odlazila u Karlobag i Senj (1702.=13.960 kabala), a jedva spomena vrijedne količine u Rijeku i Bakar.²³⁶ Bilo je i slučajeva odvoženja te soli na ušće Neretve: onamo se tada odašiljalo do 800 modija paške soli odjednom, što i nije bila zanemariva količina.

Prodaja paške soli nastavljena je, naravno, i u XVIII. stoljeću, stoljeću veće slobode plovidbe i trgovine po jadranskom bazenu. No, shodno mletačkoj solnoj politici, to nije vrijedilo i za taj artikal. Čak je i Austrija je 1718. zabranila uvoz mletačke (paške) soli u svoje zemlje, dakle i u svoje primorje, ali ta odredba nije bila uvijek poštovana.²³⁷ A Mletačka Republika upravo je te godine zabranila prodaju paške soli po selima i otocima zadarskog područja. Sol se morala najvećim dijelom prodavati u dalmatinskim gabelama.²³⁸ Južnoitalska sol je stoga potisnula pašku iz austrijskih luka, što je imalo negativne

²³⁰ PEDERIN, *Mletačka uprava...*, str. 144.

²³¹ DAZd, *Spisi gen. prov. D. Dolfina (1692-1694)*, knj. II, 1. 500-501, 320, 323-324. Jedan je mletački službenik tada tvrdio da je paška sol bolje kakvoće od istarske (*Spisi gen. prov. Marina Zane (1702-1704)*, knj. i, 1. 475).

²³² DAZd, *Spisi gen. prov. Alessandro Molin (1689-1692)*, knj. II, 1. 75-77, 81-82; D. Dolfin, knj. II, 1. 61

²³³ PEDERIN, *Sporazum...* str. 7; ISTI, *Mletačka uprava...*, str. 147.

²³⁴ DAZd, *Spisi gen. prov. Pietra Valiera (1685-1686)*, knj. II, 1. 243.

²³⁵ PEDERIN, *Mletačka uprava...* str. 147.

²³⁶ I. ERCEG, Pregled kupoprodaje soli na sjevernom Jadranu krajem 17. i početkom 18. stoljeća, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, 32, 1990., 36-39; ISTI, *Promet soli u Bakru...* str. 294, 298. Kabao soli težio je oko 50 kg.

²³⁷ Zlatko HERKOV, *Mjere Hrvatskog primorja*, Rijeka, 1971., 180-182.

²³⁸ DAZd, *Spisi zadarskog kneza Andrea Gritti (1717-17199)*, knj. I, 1. 293-296.

posljedice za njene proizvođače. U takvim okolnostima Mletačka Republika donosi 1741. god. novu uredbu glede trgovanja paškom solju. Njome je i dalje osigurala sebi $\frac{3}{4}$ paške proizvodnje soli, da bi je najvećim dijelom prodavala unutar svojih granica, ali i izvan njih. Otada paškim proizvođačima za jedan modo plaća samo jedan dukat. Preostatom soli ($\frac{1}{4}$) Pažani su raspolagali prema svom nahodenju.²³⁹ Oni su dio te soli otada prodavali u Obrovcu, gdje su u međuvremenu uspostavljena primjerena skladišta za njen smještaj. Usprkos tomu, ondje uvijek nije bilo dostatno paške soli, poradi čega je trpjela njena prodaja. Stoga se ondje znalo dovoziti i dio monopolske soli, ovisno o iskazanim potrebama potražnje. Upravo zato su u Obrovcu postojale, makar neko vrijeme, tvrtke čija je svrha bila isključivo prodaja te soli. Sol je manjim dijelom tada prodavana i u Novigradu. Unatoč zabrani izvoza paške soli u austrijske luke, ona se od 1728. uskladištavala i u Karlobagu, odakle je odlazila u Liku i Krbavu, pa i u duboku unutrašnjost prekovlebitske Hrvatske.²⁴⁰

Kako je navedeno, i pored raznih smetnji koje su priječile slobodni i nesmetani promet uopće, najveći dio svoje soli Pažani prodaju i tada u Obrovcu, opet u prvom redu za tursko žito. Štoviše, oni su ondje uživali prvenstvo prodaje soli. Ondje zarađenim novcem od prodaje najviše su kupovali žito, a manje drvo za ogrjev, prljavu vunu, sir i drugo. Tako je bivalo poslije 1737. godine.²⁴¹ I ne samo to. Naime, nekako u to doba ondje se počeo održavati stalni solni sajam (Mercato de`Sali). Zadnji je, čini se, održan 1780. godine.²⁴² Prema tomu, za mletačke vladavine Dalmacijom paška sol je prodavana po čitavoj pokrajini, najviše preko Obrovca i Novigrada Otomanskom Carstvu, ali isto tako u lukama Papinske države i Hrvatskog (Ugarskog) primorja. Tada je i pokrajinska blagajna u Zadru ubirala dio prihoda od njene prodaje: 1791. iznosili su 104.625 mletačkih lira.²⁴³

U nemirnoj napoleonskoj epohi paška je sol također izvožena najviše preko obrovačke skele. Međutim, tada je ona potraživana i drugdje, kamo je teško otpremana. Takvo stanje uvjetovalo je porast cijene soli, bilo da se prodavala na malo ili veliko.²⁴⁴ To je onda, na žalost, pogodilo upravo pašku proizvodnju i prodaju soli. Naime, time je uvelike smanjena njena konkurentnost u Bosni, gdje je plasman pronašla i učvrstila istarska i južnoitalska sol. Svejedno je nova vlast, austrijska, prodajom paške soli u dalmatinskim lukama stjecala prilične prihode, pa stoga nije odustajala od zatečenog sustava njene prodaje. Tržište je bilo nezasićeno, i ne samo bosansko. Rijeka, Senj i Bakar potražuju pašku

²³⁹ HERKOV, 180; RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, 217.

²⁴⁰ HERKOV, 210; Igor KARAMAN, Prilog povijesti Senja i Karlobaga u drugoj polovici XVIII stoljeća, *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966./1967., 112, 121; Marijana DESPOT, Iz privredne prošlosti Bakra i Senja u XVIII stoljeću, *Riječka revija*, 10, 1961, br. 3-4, 177-178. U Senju je trgovina solju bila kraljevski regalij.

²⁴¹ PERIČIĆ, *Obrovac kao trgovište*, 218; Archivio di Stato u Mlecima, *Provveditori da terra e mar*, busta 575, izvj. gen. prov. Dolfina od 14. XII 1735.

²⁴² DAZd, *Spisi Generalnog providurstva*, 1807, Tit. IX, rub, 6, br. 959(5178).

²⁴³ Archivio di Stato u Mlecima, *Provveditori da terra e da mar*, filca 659, izvj. gen. prov. A. Marina od 18.II 1792.

²⁴⁴ USMIANI, 162-163.

sol za potrebe vojske i prekovelebitske Hrvatske. Međutim, njen veći dio, čitava polovica proizvodnje, odlazi uvijek u Mletke, a tek dio u Obrovac. Kako je izgledao njen izvoz od 16. travnja 1797. do kraja svibnja 1804. godine, pokazuje sljedeća tabela.²⁴⁵

Odredište	Tona
Mleci	18.333
Dalmatinske luke	4.978
Senj	3.085
Obrovac	2.772
Rijeka i Bar	2.412
Karlobag	394
Istra	74
Lošinj	16
Svega	32.064

Dakle, najviše je paške soli tada otpremano u Mletke, one bijele i čiste. Poslije Mletaka najviše je soli išlo u gabele dalmatinskih luka, odnosno preko njih u Bosnu. Država je dopuštala da se na obrovačkoj skeli godišnje proda do 400 tona paške soli.²⁴⁶ Otprilike jednako toliko paška je sol odvožena u austrijske luke, a tek u neznatnoj količini u Istru i na Lošinj. Taj promet je najveću korist, razumije se, donosio državi. Za otkupljenu sol ona je, primjerice 1803. godine, Pažanima isplatila 125.302 lire, što je bila tek desetina njene stvarne vrijednosti. Ipak, bečka je vlada ubrzo uvidjela da dotadašnji sustav prodaje nije prikladan ni koristan, pa je već sljedeće godine pristupila izmjeni načina zakupa i prodaje paške soli. No, tomu se ispriječila skora promjena vlasti u Dalmaciji, njeno potpadanje pod Francusku početkom 1806. godine.

Najviši predstavnik nove vlasti, generalni providur Dalmacije Vicko Dandolo tvrdi da se u pokrajini godišnje prometa oko dvanaest tisuća tona soli, od čega se, kaže, na Pagu proizvodilo više od četvrtine.²⁴⁷ Dio te soli izvožen je u Hrvatsku i Osmanlijsko Carstvo. Zbog nemirnih prilika cvjetalo je krijumčarenje u nekoliko smjerova. To je uzrokovalo njen manjak na uobičajenim mjestima. A kad soli nije bilo u skladištima dalmatinskih luka, Turci nisu ondje dogonili svoje proizvode, neophodne ondašnjem pučanstvu.²⁴⁸

Naime, u to doba (1806./1807.) paška se sol najviše prodavala preko Skradina, Šibenika, Splita, Makarske i Obrovca, za koje gabele je to bilo od velikog značenja. Sve to je, čini se, učinilo da je 1808. cijena soli u Dalmaciji uvelike porasla, dok su pak sljedeće, uslijed ratnih zbivanja na ovom prostoru, bile zapriječene sve kopnene i morske prometne veze. Štoviše, prijetila je opasnost da pokrajina sasvim ostane bez soli, a kamoli da je prodaje izvan svojih granica. To je opet najviše pogađalo ribare srednjodalmatinskih otoka.

²⁴⁵ ISTO, 163.

²⁴⁶ ISTO, 165; PERIČIĆ, *Obrovac kao trgovište*, 220.

²⁴⁷ DAZd, Godišnji izvještaj gen. prov. Vicka Dandola za 1806, str. 103-104.

²⁴⁸ KD, 1807, br. 38, 300; USMIANI, 168; NOVAK, *Split u svjetskom prometu*, 163.

Pažani su njome uspijevali donekle opskrbljivati jedino obližnji Zadar.²⁴⁹ No bilo je slučajeva da se paška sol prodaje gotovo u besćenje po austrijskim lukama, nakon njene pljačke u Pagu.²⁵⁰ Tako se dogodilo da paška sol postane stvarno neisplativa, to prije što država nije na vrijeme podmirivala sve obveze njena otkupa. Stoga se može reći da su je tada Pažani proizvodili uzalud, gotovo besplatno, što je solare dovodilo u nezavidan položaj. Koliko su paške soline bile značajne po državnu blagajnu, svjedoči i činjenica da je, recimo, 1809. god. u prihodima pokrajine ona sudjelovala s više od 1/3,²⁵¹ unatoč svim nedaćama. Naime, neki tvrde da su upravo te godine Austrijanci ondje zaplijenili deset milijuna funti soli,²⁵² što je, naravno, bio velik udarac financijama Dalmacije.

Kako je rečeno, dotle se u Obrovcu smjelo prodavati do 400, a doista se prodavalo oko 250 tona soli godišnje, najviše radi stjecanja sredstava za kupovinu žita, drva i drugog što je bilo neophodno pučanstvu grada Paga.²⁵³ I onda je cijenu soli na tržištu određivala država. To je uzrokovalo da su krađe i krijumčarenje soli postale redovitom pojavom u čitavoj pokrajini. Štoviše, i zadnjih godina francuske uprave (1811.-1813.) paška se sol prodavala i posredstvom Riječanina Ljudevita Adamića. Naime, kao spretan trgovac, on je organizirao njeno razvoženje do većine dalmatinskih gabela, odakle je ona odlazila u priličnoj količini, najviše preko Splita, u Bosnu i Hercegovinu. Na žalost, ne raspoložemo s odgovarajućim količinskim podacima. Zauzvrat je odonud dobivano žito i živo blago.²⁵⁴ Morska sol, najviše paška, predstavljala je najznačajniju trgovačku robu Ilirskih pokrajina. To prije što je Dalmacija bila u njihovu sklopu. Tada je sol bila oproštena od carinskih i inih nameta,²⁵⁵ ako je vjerovati tom podatku.. Njenu prodaju je u određenoj mjeri gušio uvoz soli iz Papinske države, pa se može pretpostaviti da su upravo tada Pažani imali najmanju korist od njene proizvodnje.

Smirivanje općih prilika u Europi nakon pada Napoleona, kad je Dalmacija ponovo došla u posjed Austrije, nije u početku bitnije utjecalo na promet paškom solju. Štoviše, nudeći sol s Jonskih otoka po nižoj cijeni, Engleska je pokušala preoteti njenu prodaju i u jadranskom bazenu.²⁵⁶ Srećom, u tome nije uspjela, te se paška sol održala na tržištu. Prema ugovoru iz 1819. god. država je proizvedenu sol otkupljivala od vlasnika solina, dakako po određenoj, njoj povoljnoj cijeni.²⁵⁷ Time je zapravo ponovo dokinuta slobodna

²⁴⁹ USMIANI, 170; Vjekoslav MAŠTROVIĆ, Francuski postupak o vršenju prava pomorskog plijena u Dalmaciji, *Adriatica maritima Zavoda JAZU u Zadru*, 3, 1979., 163. Neki tvrde da se ona prodavala tada i u Italiji (Erber, 48).

²⁵⁰ KD, 1809, br. 25.

²⁵¹ USMIANI, 173.

²⁵² HORVAT, 140.

²⁵³ USMIANI, 173-174; DAZd, *Spisi Generalnog providurstva*, 1807, Tit. IX, rub. 6, br. 959.

²⁵⁴ PIVEC-STELÈ, 289, 309; Š. PERIČIĆ, Prilog građi o trgovini Dalmacije i Rijeka od 1811-1813. godine, *Vjesnik Historijskih arhiva Rijeka i Pazin*, 17, Rijeka, 1972., 98, 105, 112, 115, 122; ISTI, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848. godine*, Split, 1993., 134.

²⁵⁵ HORVAT, 139-140.

²⁵⁶ STULLI, *Grada...* str. 124.

²⁵⁷ DAZd, *Miscellanea*, svež. VI, poz. M, 1. 2.

prodaja soli, jer je vlada u Zadru uživala istinski monopol. Nakon toga se ustalila praksa da se $\frac{1}{4}$ soli, kao za Mlečana, prepusti paškim proizvođačima i vlasnicima solina u svrhu potrošnje i prodaje. Otkupljenu sol država je najvećim dijelom prodavala Mlecima i Boki kotorskoj, a manje Hrvatskom primorju, uglavnom u Senju i Bakru.²⁵⁸ Pažani su pak svoj dio soli prodavali po čitavoj Dalmaciji. U Obrovcu su je smjeli prodavati tek 65 mođa godišnje.²⁵⁹ Zbog nedolaska turskih karavana u Split, pa i konkurencije strane soli, paška sol je ondje gubila cijenu. Naime, crna i siva paška sol se (1846.) ondje prodavala po 3 fiorina i 3 karantana za 100 funti, dok se sicilijanska prodavala mnogo jeftinije. Zato je valjda u šest mjeseci 1845/46. godine ondje prodano samo $34 \frac{1}{2}$ stotinjak funti paške soli,²⁶⁰ što je jedva vrijedno spomena.

Budući da je u međuvremenu Piran stekao pravo prodaje soli u inozemstvu, to onda nije dopušteno i Pagu. Jer, to bi značilo konkurenciju prvom, što nije odgovaralo Beču. Tako je prodaja preostatka paške soli ostala ograničena na Dalmaciju i Hrvatsko primorje, gdje je ona prodavana po vrlo niskim cijenama. Dapače, za račun povlaštenog položaja piranske solane, 1852. god. je dokinuto slanje paške soli u Senj, a 1866. god. i u Karlobag. Ta odluka bila je u izravnoj svezi s činjenicom što je te (1866.) godine Austrija izgubila posjede u sjevernoj Italiji, čime je istarska sol izgubila dotle najbolje tržište. Poradi toga je Piranu trebalo omogućiti stjecanje novog, makar manje izdašnog tržišta.²⁶¹ A to je bilo moguće jedino na uštrb paške soli. Neki kažu da su otada sve dalmatinske solane (Pag, Rab, Ston) $\frac{2}{3}$ svoje proizvodnje, nakon njena otkupa od strane države, prodavale po Dalmaciji, a ostalo izvezile u Bosnu i Hercegovinu odnosno Crnu Goru.²⁶² Neko je vrijeme nepogodnosti prodaji dalmatinske soli činio uvoz one sicilijanske, što je, srećom, potrajalo samo petnaestak godina.²⁶³

Nastojanja na proširenju i intenziviranju prodaje paške soli nisu urodila očekivanim uspjehom. Dapače, čak ni ona posredovanjem Dalmatinskog sabora u Zadru. Tako je ona i dalje podlijegala konkurenciji strane odnosno istarske soli na austro-ugarskom tržištu. Stoga njena prodaja donosi male prihode svojim vlasnicima i proizvođačima- radnicima. Štoviše, potkraj XIX. st. prodaja soli je postala gotovo u cijelosti državni monopol. Ona je vlasnicima solina plaćala za kvintal soli samo 1,5 kruna. Pola toga novca pripadala je radnicima, a druga polovica pak vlasnicima solina.²⁶⁴ Tako je ostalo do kupnje paške solane od strane države, kada je sol prodavana po čitavoj Monarhiji.

²⁵⁸ HORVAT, 299; DAZd, *Spisi Pokr. fin. ravnateljstva u Zadru*, svež. 2, br. 7881.

²⁵⁹ PERIČIĆ, *Paške solane...* str. 46.

²⁶⁰ DAZd, *Spisi Uprave policije u Zadru*, svež. 55, br. 94.

²⁶¹ KOLUDROVIĆ-FRANIĆ, 138.

²⁶² DALMACIJA. *Spomen-knjiga*, Split, 1923., 341.

²⁶³ PERIČIĆ, *Paške solane...* str.47.

²⁶⁴ POLITEO, 540; KOLUDROVIĆ-FRANIĆ, 142.

Poslije odlaska talijanske okupacijske vlasti s otoka, problem prodaje proizvedene soli ostao je gorućim. Najveći njen dio prodavan je i tada u Obrovcu i Karlobagu, gdje su postojala odgovarajuća stovarišta. Otuda je ona dijelom izvožena u Liku i Bosnu.²⁶⁵ No, bila je prodavana i po Dalmaciji, u prvom redu za potrebe soljenja ribe.²⁶⁶ Dakako, pri tome je trpjela konkurenciju stonske, a potom i ulcinjske soli. Na žalost, nema ni približnih količinskih podataka o toj aktivnosti. To onda ograničava i istinska saznanja o korisnosti te proizvodnje za paške solinare u prošlom i našem stoljeću. A tu činjenicu držimo velikim nedostatkom po znanost.

III.

Kako smo vidjeli, proizvodnja i prodaja morske soli na otoku Pagu postoji najkasnije od ranog srednjeg vijeka do danas. Naime, zahvaljujući postojanju povoljne glinene podloge i izuzetnih klimatskih uvjeta, ondje se stoljećima odvijala najintezivnija proizvodnja soli na hrvatskoj obali. Međutim, više nego tisućljetno upravljanje stranaca Dalmacijom nije dopuštalo primjerene koristi od toga posla, barem dijelu otočkog pučanstva. Gotovo prisilni otkup $\frac{3}{4}$ proizvedene soli od strane Mlečana i drugih upravljača, pa potonje ograničavanje proizvodnje od Austrije, zanemarivanje paških solina na račun onih piranskih onemogućavali su primjereno iskorištavanje prirodnog resursa. Mačuhinski odnos poznijih vlasti spram ondašnje solane negativno je utjecao na proizvodnost i prodaju paške soli. Sve je to bilo uzrokom što je proizvodni postupak doživljavao spore i beznačajne promjene nabolje. Nemar vlasti uopće priječio je korištenje povoljnih okolnosti proizvodnje morske soli na Pagu u najvećoj mjeri. Nadalje, zatiranje ili onemogućavanje slobodne trgovine solju i nametanje državnog monopola u njenu prometu uskraćivali su očekivani i neophodni polet solarstva. Ipak, uza sve pogubnosti glede toga, može se sa sigurnošću tvrditi da je upravo solarstvo bivalo temeljem egzistencije velikog broja pučanstva otoka tijekom stoljeća. Štoviše, često puta ga je upravo sol održala na životu. Ta je djelatnost imala doista veliko značenje za život otoka, to prije što je, izuzevši vino i blago, otok nudio svom pučanstvu slabu poljodjelsku proizvodnju.

²⁶⁵ VLAHOV, 47.

²⁶⁶ Sol se najviše razvozila privatnim brodicama i parobrodima uzduž čitave naše obale (FELICINOVIĆ, *Paške solane i paški težaci-radnici*, 96).

Šime Peričić: THE PRODUCTION AND SALE OF SALT FROM THE ISLAND OF PAG
IN THE PAST

Summary

The production and sale of salt from the island of Pag in the past was of enormous significance for the whole island but for Dalmatia as well. Nevertheless, this issue has not up to now been thoroughly examined. The author maintains that this is a huge oversight on the part of Croatian historiography. This fact motivated him to give an extensive overview of the issue. In searching for data, particularly statistics relating to the production and sale during Venetian times, the author encountered a wall of silence in his sources. This did not discourage him. The production of salt on the island dates back to at least the early Middle Ages and has continued up to our times. Owing to a favourable clay surface and exceptional climatic conditions, Pag was the site of the most intensive production of salt on the Croatian coast. However, the neglect with which foreign authorities treated the salt works on the island had a negative impact on the production and the sale of salt. Indeed, the restraints placed on the free sale of salt, that is the monopoly imposed by the foreign powers, undermined the expansion of salt production on the island of Pag. In spite of these facts it remained the basis of the existence of a large number of the islanders down through the centuries.